

શ્રી રવંશમ્.

તૃતીયઃ સર્ગઃ

દીકાકાર-ભટ્ટ રામશંકર મોનજી.

મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પ્રકાશક-શા. બોગીલાલ બાલભાઈ બી. એ.

ચૂંદની પોળ-અમદાવાદ.

531

સંવત ૧૯૭૫.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

પ્રત ૧૧૦૦.

અમદાવાદ-ધી હામનંદ બુધિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં,
પરીખ દેવીદાસ હમનલાલે અપ્યું.

કીમત ૦-૬-૦,

વિદ્યાર્થી પાસેથી ૦-૪-૦.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાપીરાખિત વિભાગ]

અનુક્રમિક ૧૦૫૮૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૨૬૫૮૨૧૫

વિભાગ ૬૪૫:૧

રવંશમ્.

તૃતીયઃ સર્ગઃ ।

અયેપ્સિતં ભર્તુરુપસ્થિતોદયં, સર્ત્વીજનોદ્વીક્ષણકૌમુદીમુખમ્ ।
નિદાનમિક્ષ્વાકુકુલસ્ય સંતતેઃ, સુદક્ષિણા દૌર્હદલક્ષણં દધૌ ॥૧૧॥

૫૬૨છેદઃ-અથ=ગર્ભધારણાનન્તરં=ગર્ભ ધારણ કર્યા પછી ઉપ-
સ્થિતઃ (પ્રાપ્તઃ) ઉદયઃ યસ્ય સઃ-ઉપસ્થિતોદયઃ તમ્-ઉપસ્થિતોદયમ્=જેનો
ઉદય પ્રાપ્ત થયો છે એવા (ગર્ભ)ને. સર્ત્વીનામ્ (સખીઓના) જનઃ
(સમુદાય) સર્ત્વીજનઃ તસ્ય સર્ત્વીજનસ્ય-સર્ત્વીજનસ્ય ઉદ્વીક્ષણાનામ્ (દૃષ્ટી-
નામ્ જેવાની કીયાના.) કૌમુદીમુખમ્ (ચંદ્રની ચાંદનીના આરંભ
જેવા ગર્ભને)=જે ગર્ભ સખીજનોની આંખે ચંદ્રની ચાંદનીના આરંભ
જેવો હતો તે (કૌમુદ્યાઃ મુખં કૌમુદીમુખમ્). ઇક્ષ્વાકોઃ કુલમ્ ઇક્ષ્વાકુકુલં,
તસ્ય-ઇક્ષ્વાકુકુલસ્ય=ઇક્ષ્વાકુના કુળની. સંતતેઃ નિદાનમ્=પરંપરાના કાર-
ણરૂપ ગર્ભને. દ્વે હૃદયે યસ્યાઃ સા દ્વિહૃદ્-દ્વિહૃદઃ ભાવઃ દૌર્હદં-દૌર્હદસ્ય
લક્ષણં-દૌર્હદલક્ષણં તત્=જે હૃદયના ભાવનું લક્ષણ એટલે બેજીવપણું
એટલે ગર્ભ. ભર્તુઃ ઇપ્સિતં=ભર્તુઃ મનોરથં=દિલીપના મનોરથરૂપી (ગર્ભ)
ને. સુદક્ષિણા દધૌ=સુદક્ષિણા ધારણ કરતી હતી.

અર્થ-ગર્ભ ધારણ કર્યા પછી-દિલીપનો મનોરથ રૂપી ગર્ભ કે જેનો
ઉદય પ્રાપ્ત થયો હતો તથા જે ગર્ભ સખીજનોની આંખે ચંદ્રની ચાંદનીના
આરંભ જેવો જણાતો હતો તથા ઇક્ષ્વાકુ કુળની પરંપરાના કારણ રૂપ હતો
તથા જે બેજીવપણાના (સગર્ભાવસ્થાના) ચિન્હને સૂચવતો હતો તે ગર્ભને
રાણી સુદક્ષિણા ધારણ કરતી હતી.

શરીરસાદાદસમગ્રભૂષણા, મુખેન સાલક્ષ્યત લોધ્રપાણ્ડુના ।
તનુપ્રકાશેન વિચેયતારકા, પ્રભાતકલ્પા શશિનેવ શર્વરી ॥૧૨॥

૫૬૨છેદઃ-શરીરસ્ય સાદઃ શરીરસાદઃ તસ્માત્ શરીરસાદાત્=શરીર-
કાવચાત્=શરીર કૃશ થવાથી. અસમગ્રાણિ (થોડાં, પરિચીત) ભૂષણાનિ

યસ્યાઃ સા અસમગ્રધૂષણા=અપરિમિતાધરણા=થોડાં અગર અમુક ધરેણું પહેર્યા છે એવી રાણી. લોધ્રસ્ય પુષ્પમ્ લોધ્રમ્-લોધ્રવત્ પાણ્ડુ (ફીકું) લોધ્રપાણ્ડુ, તેન લોધ્રપાણ્ડુના. લોધ્રપાણ્ડુના મુલેન=લોધ્રના પુષ્પના જેવા ફીકા મુખથી. સા અલક્ષત=સા હપલક્ષિતા=તે રાણી દેખાતી હતી. તનુઃ (થોડા) પ્રકાશઃ યસ્ય સઃ તનુપ્રકાશઃ તેન તનુપ્રકાશન-તનુપ્રકાશન શશિના =થોડા પ્રકાશવાળા ચંદ્રથી. શર્વરી ઈવ=રાત્રીની માફક. વિચેયાઃ તારકાઃ યસ્યામ્-સા-વિચેયતારકા=જેનાં થોડાજ એટલે ગણ્યાગાંઠા નક્ષત્રો છે એવી (રાત્રી). ઈષત્ (થોડું). અસમાપ્ત પ્રભાતા=પ્રભાતકલ્પા=જેમાં માત્ર થોડી રાત્રી બાકી રહી છે તેવા પ્રભાત વાળી (રાત્રી).

અર્થ—જેમ થોડા પ્રકાશવાળા ચંદ્રથી, માત્ર થોડાજ નક્ષત્રોવાળી તથા જેનું પ્રભાત પુરૂ થવાને થોડીજવાર છે એવી રાત્રી ફીકી જણાય છે તેમ શરીર કૃશ થવાથી જેણે થોડાંજ ધરેણું પહેર્યું હતાં એવી સુદક્ષિણા રાણી, લોધ્રના પુષ્પની માફક ફીકા પડી ગએલા તેના મુખથી (ફીકી)જણાતી હતી.

તદાનનં મૃત્સુરભિ ક્ષિતીશ્વરો, રહસ્યુપાગ્રાય ન તૃપ્તિમાયયૌ ।

કરીવ સિત્તં પૃષ્ઠૈઃ પયોમુચાં, શુચિવ્યપાયે વનરાજિપલ્વલમ્ ૩

પદ્મછેદઃ-ક્ષિત્યાઃ ઈશ્વરઃ ક્ષિતીશ્વર=દિલીપ મૃદા (માટીની) સુરભિ (સુગંધીવાળું)-મૃત્સુરભિ=માટીની સુગંધીવાળું (મુખ) તસ્યાઃ આનનં તદાનનં=તેણીનું મુખ રહસિ=અકાન્તે=એકાન્તમાં. ઉપાગ્રાય=સુધીને. તૃપ્તિ ન આયયૌ=સંતોષ પામ્યો નહીં-માટીની ગંધથી રાજી થતો હોય તેમ સુધ્યા કરતો હતો. શુચેઃ (ગ્રીષ્મ રતુના) વ્યપાયઃ (નાશ)-શુચિવ્યપાયઃ તસ્મિન્ શુચિવ્યપાયે=ઉનાળાના અંતમાં એટલે જેઠ માસમાં. પયાંસિ મુચ્ચન્તિ ઇતિ પયોમુચઃ (વરસાદ, મેઘ) તેષામ્ પયોમુચાં=વરસાદના. પૃષ્ઠૈઃ=બિંદુઓ વડે, છાંટા વડે. સિત્તં-છાંટાએલા (તળાવ) ને. વનસ્ય રાજિઃ વનરાજિઃ (જંગલ.) વનરાજેઃ પલ્વલમ્-વનરાજિપલ્વલમ્=જંગલની પાસેના તળાવને. કરી ઈવ (ઉપાગ્રાય)=હાથીની માફક (સુધીને.)

અર્થ—ઉનાળાનો નાશ થતાં (એટલે ઉનાળાના અંતમાં અને ચોમાસુ ખેસતાં) જંગલની નજદીકના વરસાદના છાંટાથી છાંટાએલા-મીના થએલા-સરોવરને જેમ હાથી સુધે છે પણ તૃપ્તિ પામતો નથી તેમ માટીની ગંધ-

વાળા રાણીના મુખને દિલીપ રાજા એકાંતમાં મુઘતો હતો પણ તુષ્ટિ પામતો નહીં. બીજો ભાવ-જેમ હાથી થોડા જળવાળા સરોવરથી તુષ્ટિ પામતો નથી તેમ પુરૂષ કૃશ શરીરવાળી અશક્ત સ્ત્રીથી તુષ્ટિ પામતો નથી. (૩)

દિવં મરુત્વાનિવ મોક્ષ્યતે મુવં, દિગન્તવિશ્રાન્તરથો હિ તત્સુતઃ ।
અતોઽભિલાષે પ્રથમં તથાવિધે, મનો વવન્ધાન્યરસાન્વિલઙ્ઘ્ય સા ॥

પદ્મ-છેદઃ:-મરુતઃ સન્તિ અસ્ય સઃ મરુત્વાન્=ઈદ્ર. દિવમ્ ઇવ=જેમ સ્વર્ગને (ભોગવે છે) તેમ. દિશામ્ અન્તઃ દિગન્તઃ દિગન્તે વિશ્રાન્તઃ રથઃ યસ્ય સઃ-દિગન્તવિશ્રાન્તરથઃ=પૃથ્વીના છેડા સુધી જેનો રથ અથવા આજ્ઞા અથવા વિજય છે તેવો. તસ્યાઃ સુતઃ તત્સુતઃ=તેણીનો પુત્ર. મોક્ષ્યતે મુવં=પૃથ્વીને ભોગવશે, અતઃ=એ કારણથી. તથાવિધે અભિલાષે=તે પ્રકારના (માટી ખાવાના) અભિલાષમાં પ્રથમં સા મનઃ વવન્ધ=પ્રથમથી તેણીએ મનને બાંધ્યું હતું-સંકલ્પ કર્યો હતો. અન્યાશ્વતે રસાશ્ચ-અન્યરસાઃ તાન્ અન્યરસાન્=બીજા રસોને વિલઙ્ઘ્ય=તણે.

અર્થ-જેમ ઈદ્ર સ્વર્ગને ભોગવે છે તેમ દિશાઓના છેડા સુધી જેનો વિજય થશે એવો તે રાણીનો એટલે મારો પુત્ર પૃથ્વીને ભોગવશે-એવા કારણથી અગર એવા વિચારથી, તે રાણીએ, બીજા સર્વ રસને તણ દઇને તે પ્રકારના (માટી ખાવાના) અભિલાષમાં પોતાના મનને બાંધ્યું હતું. (૪)

ન મે હિયા શંસતિ કિંચિદીપ્સિતં, સ્પૃહાવતી વસ્તુષુ કેષુ માગધિ ।
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः, प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥५॥

પદ્મ-છેદઃ:-માગધી ન મે શંસતિ=રાણી મને કહેતી નથી. હી=સજ્જા હિયા=સજ્જાથી (તેનાં ૩૫ શ્રી-નાં જેવાં થાય છે). મગધસ્ય રાજઃ અપત્યં કન્યા માગધી=મગધ રાજાની પુત્રી. કિંચિત્ ઈપ્સિતં=કાંઈક મન ગમતી માગણીને અથવા માગણીની વાત (મને કહેતી નથી). કેષુ વસ્તુષુ=કઈ ચીજમાં એટલે કઈ ચીજ માટે. સ્પૃહા અસ્તિ અસ્યાઃ સા સ્પૃહાવતી=ઈચ્છાવાળી. કેષુ વસ્તુષુ સ્પૃહાવતી ઇતિ=કઈ ચીજ તે રાણીને ગમે છે એવી-એ રીતનું. વેલામ્ વેલામ્ ઇતિ અનુવેલમ્=વારે ધડીએ આદતઃ=આદરપૂર્વક એટલે પ્રેમથી. ઉત્તરકોસલાનામ્ ઈશ્વરઃ-ઉત્તરકોસલેશ્વરઃ=

ઉત્તર કૌસલ દેશનો રાજા એટલે દિલીપ. પ્રચ્છતિ સ્મ=પૂછતો હતો. પ્રિયાયા: સહય: પ્રિયાસહય:, તા: પ્રિયાસર્ત્વી:=પ્રિયા એવી તે રાણીની સખીઓને એટલે દાસીઓને.

અર્થ—મગધદેશના રાજાની પુત્રી, તેને કંઈ વસ્તુમાં ભાવ—(પ્રેમ) છે તે વાત લગ્નથી મને કહેતી નથી, (એવા વિચારથી)—ઉત્તરકૌસલ દેશનો રાજા દિલીપ ‘પોતાની સગર્ભા રાણીને કંઈ કંઈ વસ્તુમાં ભાવ છે—પ્રેમ છે’ એ પ્રમાણે, તે રાણીની દાસીઓને વારંવાર આદરપૂર્વક એટલે પ્રેમથી પૂછતો હતો. (૫)

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां, यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम् ।

न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपते, स्मूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥६॥

૫૬૨છેદ:-દોહદં=ગર્ભિणीમનોરથ:=સગર્ભાવસ્થા. દોહદેન દુઃસ્વ-
શીલતા (દુઃસ્વશીલાયાઃ ભાવઃ દુઃસ્વશીલતા=દુઃખો) દોહદદુઃસ્વશીલતા,
તામ્ દોહદદુઃસ્વશીલતાં=સગર્ભાવસ્થાથી થતાં દુઃખોને. સા ઉપેત્ય=સા
પ્રાપ્ત્ય=તે રાણી મેળવીને.યત્ (તત્) એવસા વવ્રે=જે જે વસ્તુ તે માગતી
હતી. તત્ આહૃતમ્ અપશ્યત્=તે ચીજને લાવેલી (તે રાણી) જોતી હતી.
જ્યામ્ અધિરૂઢં અધિજ્યં, અધિજ્યં ધનુઃ યસ્યસઃ અધિજ્યધન્વા તસ્ય અધિજ્ય
ધન્વનઃ—અસ્ય અધિજ્યધન્વનઃ ભૂપતેઃ=જેણે ધનુષ્યની દોરી ચડાવી છે
એવા આ રાજાનું. ઇષ્ટમ્ ઇષ્ટેષુ. હિ=કારણ કે તૃતીયા યૌઃ ત્રિદિવં—તસ્મિન્
ત્રિદિવે. ત્રિદિવે અપિ=સ્વર્ગમાંપણ, ન આસાદ્યમ્ અનાસાદ્યં=ન મળી શકે
તેવું. ન અભૂત્=નહોતું.

અર્થ—(આ પ્રમાણે) સગર્ભાવસ્થાના દુઃખો થવાથી તે રાણી જે માગતી
હતી, તે ચીજને તે રાણી લાવેલી જોતી હતી એટલે તે ચીજ તેને તુરત
મળતી; કારણ કે ધનુષ્યની જેણે દોરી ચડાવી છે એવા દિલીપ રાજાની
માગણી સ્વર્ગમાંથી પણ ન મળે એવું હતું નહીં—એટલે આ લોકમાં ન મળેતો
સ્વર્ગમાંથી તો ચોક્કસ મળતી હતી. (૬)

क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां, प्रचीयमानावयवा रराज सा ।

पुराणपत्रापगमादनन्तरं, लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

૫૬૨છેદ:-સા ક્રમેણ=તે રાણી ધીમે ધીમે. દોહદસ્ય વ્યથા દોહદ-
વ્યથા તામ્ દોહદવ્યથાં (ગર્ભપીડાં). દોહદવ્યથાં નિસ્તીર્ય (અતિક્રમ્ય)=

ગર્ભાણી સ્ત્રીને થતા મનોરથોથી થતી પીડાને વટીને. પ્રચીયમાનાઃ
અવયવાઃ યસ્યાઃ સા પ્રચીયમાનાવયવા=વૃદ્ધિ પામેલાં અગર પ્રકુલ થએલાં
અવયવોવાળી તે રાણી. રરાજ=શોભતી હતી. પુરાણાનિ ચત્તાનિ
પત્રાણિ ચ-પુરાણપત્રાણિ, તેષામ્ અપગમઃ (ખરી પડવું તે અગર નાશ)
પુરાણપત્રાપગમઃ તસ્માત્ અનન્તરં (પછી)=જીનાં પાંદડાં ખરી પડ્યા
પછી. લતા इव =જેવી રીતે વેલ. સંનદ્વાઃ (ઉગેલાં) મનોજ્ઞાઃ (સુંદર)
પલ્લવાઃ યસ્યાઃ સા સંનદ્વમનોજ્ઞ પલ્લવા=જેને સુંદર નવાં પત્રો (પાંદડાઓ)
ઉગેલાં છે-પુટ્યાં છે એવી (લતા).

અર્થ—જીનાં પાંદડાં ખરી પડ્યાં પછી નવા કુટેલાં સુંદર કુંપળો
(પાંદડા)થી જેમ વેલ શોભે છે તેમ તે રાણી સુદક્ષિણા, ગર્ભથી થતી પીડાને
ધીમે ધીમે વટીને-ઓળંગીને પ્રકુલ થએલાં અવયવોવાળી (બનીને)
શોભતી હતી. (૭)

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं, तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम्।
तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः, सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥

૫૬૨છેદઃ-दिनेषु गच्छत्सु=આ પ્રમાણે દિવસો જતાં. નિતાન્તમ્
(અત્યંત) પીવરં (પુષ્પ)=અતિસ્થૂલમ્=અત્યંત મોટા (તે સ્તનદ્વયં નું
વિશેષણ છે). તસ્યાઃ इदम् તદીયમ્=તે રાણીના. આનીલે (શ્યામ)
મુલે યસ્ય તત્-આનીલમુલં=શ્યામ મુખવાળા બે સ્તનો જેમાં છે તે.
સ્તનયોઃ द्वयम्-સ્તનદ્વયં=કુચયુગં=સ્તનની જોડી. ભ્રમરૈઃ અભિલીનૌ (અભિ-
વ્યાપ્તૌ) ભ્રમરાભિલીનૌ-તયોઃ-ભ્રમરાભિલીનયોઃ=ભ્રમરોથી ઘેરાઈ ગએલા
(કમળના ડોડાની). સુજાતયોઃ=સુંદરયોઃ=સારી રીતે ખીલેલા (કમળના
ડોડાની.) પદ્મજસ્ય કોશૌ પદ્મજકોશૌ તયોઃ પદ્મજકોશયોઃ=કમળના ડોડા
અગર પુષ્પની-શ્રિયમ્=શોભામ્=શોભાને. તિરશ્ચકાર=અધરીચક્રે=તિરસ્કાર
કરતી હતી.

અર્થ—આ પ્રમાણે દિવસો જતાં તે રાણીના અત્યંત પુષ્પ થએલા તથા
જેનાં મુખ શ્યામ થયાં હતાં એવા સ્તનની જોડી, સારી રીતે ખીલેલાં તથા
જેની આસપાસ ભ્રમરો ગુંબાર કરી રહ્યા હતા તેવા બે કમળોના ડોડા અગર
કમળ પુષ્પની શોભાને (પશુ) તિરસ્કાર કરતી હતી. (૮)

નિધાનગર્ભામિવ સાગરામ્બરાં, શમીમિવાભ્યન્તરલીનપાવકામ્ ।
નદીમિવાન્તઃ સલિલાં સરસ્વતીં, નૃપઃ સસત્ત્વાં મહિષીમમન્યતા ॥

૫૬૨છેદઃ:-નૃપઃ=દિલીપ રાજા. સત્ત્વેન સહિતા સસત્ત્વા તામ્-સસ-
સ્વામ્=ગર્ભિણીમ્=ગર્ભવાળી. મહિષીમ્ રાણીને અમન્યત= માનતો હતો.
નિધાનમ્ ગર્ભે યસ્યાઃ સા નિધાનગર્ભા તામ્ નિધાનગર્ભામ્=જેના ગર્ભમાં
ભંડાર અગર ખજાનો છે એવી (પૃથ્વી) ઇવ=જેવી. સાગરાઃ અમ્બરાણિ
યસ્યાઃ સા-સાગરામ્બરા-તામ્-સાગરામ્બરાં=સમુદ્રવસનામ્=સમુદ્ર એજ
જેનાં વસે છે એવી (પૃથ્વી) (તે પછી અમન્યત શબ્દ છે એમ સમજી
લેવું). શમીમ્ ઇવ ખીજડી (શમી) જેવું. અભ્યન્તરે (અંદર) લીનઃ
(વ્યાપ્ત) પાવકઃ યસ્યાઃ સા=જેની અંદર અગ્નિ વ્યાપ્ત થઈ રહેલો
છે એવા (શમી) ના જેવું. (ત્યાં પણ અમન્યત શબ્દ છે એવું સમજી
લેવું) અન્તઃ (અંદર) સલિલાં યસ્યાઃ સા અન્તઃસલિલા-તામ્-અન્તઃસલિ-
લામ્=જેની અંદર પાણી છે એવી (નદી) ને. નદીં સરસ્વતીં ઇવ=સર-
સ્વતી નદીના જેવી.

અર્થ—દિલીપ રાજા સમુદ્રરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરનારી પૃથ્વીને જેમ પોતાના
ગર્ભમાં ભંડાર ધારણ કરનારી માનતો હતો, ખીજડીના વૃક્ષને તેના ગર્ભમાં
અગ્નિ છે એવું જેમ તે માનતો હતો, તથા સરસ્વતી નદીને તેના ગર્ભમાં
જળ છે એવું માનતો હતો તેમ રાણીને તેના ગર્ભમાં ખીજો જીવ છે એમ
માનતો હતો. (૬)

પ્રિયાનુરાગસ્ય મનઃસમુન્નતેર્ભુજાર્જિતાનાં ચ દિગન્તસંપદામ્ ।
યથાક્રમં પુંસવનાદિકાઃ ક્રિયા, ધૃતેશ્ચ ધીરઃ સદૃશીર્વ્યધત્ત સઃ ॥

૫૬૨છેદઃ:-પ્રિયાયામ્ અનુરાગઃ પ્રિયાનુરાગઃ તસ્ય પ્રિયાનુરાગસ્ય-
પ્રિયાનુરાગસ્ય સદૃશી=જે પ્રમાણમાં તેને તેની રાણીમાં પ્રીતિ હતી તે
પ્રમાણમાં. મનસઃ સમુન્નતિઃ (ઉદારતા) મનઃસમુન્નતિઃ, તસ્યાઃ મનઃસમુ-
ન્નતેઃ-મનઃસમુન્નતેઃ સદૃશી=મનની ઉદારતાના પ્રમાણમાં. ધ્રુજાશ્ચામ્
અર્જિતાઃ ધ્રુજાર્જિતાઃ તાસામ્ ધ્રુજાર્જિતાનામ્=ભુજાઓથી મેળવેલી (સંપત્તિ)
ના. ચ અને. દિશામ્ અન્તઃ-દિગન્તઃ, તસ્ય દિગન્તસ્ય-દિગન્તસ્ય સંપદઃ દિગન્ત

સંપદઃ, તાસામ્ દિગન્તસંપદામ્, દિગન્તસંપદામ્ સદૃશી=પૃથ્વીના છેડા સુધી-
માંથી બેળી કરેલી સંપત્તિના પ્રમાણમાં. ક્રમમ્ અનતિક્રમ્ય વર્તેતે इति
યથાક્રમં=ક્રમ પ્રમાણે. ધૃતેઃ ચ સદૃશી=(તે રાજ) પોતાની ધીરજના
પ્રમાણમાં. સદૃશી:=અનુરૂપા=તેના જેવી. પુમાન્ સૂયતે અનેન इति પુંસવનમ્
=અધરણી અથવા શ્રીમન્ત. પુંસવનં આદિ યાસામ્ તાઃ પુંસવનાદિકાઃ
=પુંસવનાદિકાઃ તાઃ ક્રિયાઃ=શ્રીમન્ત વીગેરેની ક્રિયાઓ જેમાં મૂખ્ય છે
એવી ગર્ભાધાન ક્રિયાઓને. સ ધીરઃ વ્યધત્ત=તે ધર્મવાન દિલીપ રાજ
કરતો હતો. (૧૦)

અર્થ—તે ખ્યારી રાણીમાં પોતાનો જે ગ્રેમ છે તેને ચોગ્ય અથવા તેના
પ્રમાણમાં, પોતાના મનની ઉદારતાના પ્રમાણમાં, પોતાના બાહુબળથી પ્રાપ્ત
કરેલી દીશાઓના છેડા સુધીથી આણેલી સંપત્તિના પ્રમાણમાં તથા પોતાની
ધીરજના પ્રમાણમાં, શ્રીમન્તની ક્રિયા જેમાં મૂખ્ય છે એવી ગર્ભાધાનની ક્રિયા-
ઓને તે ધર્મવાન દિલીપ રાજ કરતો હતો. (૧૦)

સુરેન્દ્રમાત્રાશ્રિતગર્ભગૌરવાત્પ્રયત્નમુક્તાસનયા ગૃહાગતઃ ।
તયોપચારાઞ્જલિચિન્નહસ્તયા, નનન્દ પારિપ્લવનેત્રયા નૃપઃ ॥૧૧॥

પદ્મછેદઃ—ગૃહં આગતઃ ગૃહાગતઃ—ગૃહાગતઃ નૃપઃ=રાણી વાસમાં
આવેલો દિલીપ. તયા નનન્દ=તે રાણીથી રાજ થતો હતો. સુરાણામ્ ઇન્દ્રાઃ
સુરેન્દ્રાઃ (દિકપાલો) તેષામ્ માત્રાઃ (અંશે) સુરેન્દ્રમાત્રાઃ—સુરેન્દ્રમાત્રાભિઃ
આશ્રિતઃ સુરેન્દ્રમાત્રાશ્રિતઃ—સુરેન્દ્રમાત્રાશ્રિતશ્ચાસૌ ગર્ભશ્ચ સુરેન્દ્રમાત્રાશ્રિતગર્ભઃ—
તસ્ય ગૌરવં—સુરેન્દ્રમાત્રાશ્રિતગર્ભગૌરવં—તસ્માત્ સુરેન્દ્રમાત્રાશ્રિતગર્ભગૌરવાત્=
દિગ્પાળોના અંશેવાળા ગર્ભના ભારથી. પ્રયત્નેન મુક્તં આસનં યયા સા
પ્રયત્નમુક્તાસના—તયા પ્રયત્નમુક્તાસનયા=પ્રયત્નથી એટલે માંડમાંડ આ-
સન ઉપરથી ઉભી થઈ તે રાણીથી. ઉપચારસ્ય ઞ્જલિઃ ઉપચારાઞ્જલિઃ
=વિવેકની ખાતર બે હાથ જોડવાનું કાર્ય. ઉપચારાઞ્જલૌ ચિન્નૌ હસ્તૌ
યસ્યાઃ સા ઉપચારાઞ્જલિચિન્નહસ્તા—તયા—ઉપચારાઞ્જલિચિન્નહસ્તયા=વિવે-
કની ખાતર હાથ જોડવા માટે પણ જેના હાથ ખિન્ન અગર અશક્ત થઈ
ગયા હતા તે (રાણી) થી. પારિપ્લવે નેત્રે યસ્યાઃ સા પારિપ્લવનેત્રા તયા—
પારિપ્લવનેત્રયા=જેની આંખો ચંચળ છે અગર ચકોર છે એવી રાણીથી.

અર્થ—રાણીવાસમાં તે દિલીપ રાજા આવતો ત્યારે દિગ્ગજાળોના અંશો-
વાળા ગર્ભના બારથી, માંડમાંડ પોતાના આસનથી ઉઠતી તે, તથા વિવેકની
ખાતર હાથ જોડવાના કાર્યમાં પણ જેના હાથ અશક્ત થઈ ગયા હતા તે,
તથા જેના અંચળ નેત્રો હતાં તે રાણીથી તે રાજા પ્રસન્ન થતો હતો. (૧૧)

કુમારમૃત્યાકુશલૈરનુષ્ટિતે, મિષગિભરાસૈરથ ગર્ભર્મણિ ।
પતિઃ પ્રતીતઃ પ્રસવોન્મુર્તીં પ્રિયાં, દદર્શ કાલે દિવમભ્રિતામિવ ॥

૫૬૨છેદઃ—કુમારસ્ય મૃત્યા (ચિકિત્સા)—કુમારમૃત્યા-કુમારમૃત્યા-
યામ્ કુશલાઃ કુમારમૃત્યાકુશલાઃ, તૈઃ કુમારમૃત્યાકુશલૈઃ=ખાળની ચિકિત્સા
કરવામાં કુશળ એવા (વૈદ્યો) થી. આસૈઃ=હિતૈઃ=હિતેચ્છુઓ એવા
(વૈદ્યો) થી. મિષગિભઃ=વૈદ્યૈઃ=વૈદ્યોથી. અથ=તે સમયે ગર્ભસ્ય ભર્મ
(પોષણ) ગર્ભર્મ-તસ્મિન્-ગર્ભર્મણિગર્ભનુ' પોષણ કરાય છે તે. અનુષ્ટિત=
કૃતે સતિ=કરાય તોપણ. કાલે=દશમેમાસે=પ્રસવના સમયે. પ્રસવસ્ય=
ગર્ભમોચનસ્ય. પ્રસવસ્ય ડન્મુર્તી-પ્રસવોન્મુર્તી-તામ્-પ્રસવોન્મુર્તી=પ્રસવની
સન્મુખ થઈ છે એટલે જેને પ્રસવ થવાની હવે વાર નથી તે રાણીને.
પ્રિયાં=તે ખ્યારી રાણીને. પ્રતીતઃ પતિઃ=પ્રસન્ન પતિ (દિલીપ) દદર્શ=
દૃષ્ટવાન્=જોતો હતો. દિવમ્ ઇવ=આકાશની માફક. અભ્રાણિ સંજાતાનિ
યસ્યામ્ સા અભ્રિતા તામ્ અભ્રિતામ્=વાદળાંથી ભરપૂર (આકાશ) ને.

અર્થ—ચોમાસુ ખેસતાં એટલે વરસાદને યોગ્ય સમયે, વાદળાંથી ભર-
પૂર આકાશને જોઈને જેમ માણસો પ્રસન્ન થાય છે તેમ, ખાળકોની ચિકિ-
ત્સામાં કુશળ વૈદ્યોથી ગર્ભના પોષણ માટે જેવી જોઈએ તેવી ક્રિયા થયા
પછી યોગ્ય સમયે-એટલે દસમે માસે-(સંતાનની આશામાં) પ્રસન્ન રહેતો
એવો દિલીપ રાજા, જેને પ્રસવ થવાની હવે વાર નથી એવી પોતાની ખ્યારી
સ્ત્રીને જોતો હતો. (૧૨)

ગ્રહૈસ્તતઃ પઞ્ચમિરુચ્ચસંશ્રયૈરસૂર્યગૈઃ સૂચિતમાગ્યસંપદમ્ ।
અસૂત પુત્રં સમયે શર્ચીસમા, ત્રિસાધનાશક્તિરિવાર્થમક્ષયમ્ ॥

૫૬૨છેદઃ—તતઃ=પછી પઞ્ચમિઃ ગ્રહૈઃ=પાંચ ગ્રહોથી. યચ્ચઃ સંશ્રયઃ
(સ્થાન) યેવામ્ તે યચ્ચસંશ્રયાઃ તૈઃ યચ્ચસંશ્રયૈઃ=ઉંચ્યા સ્થાનવાળા (ગ્રહો)
થી. સૂર્યમ્ ન ગચ્છન્તિ ઇતિ અસૂર્યગાઃ તૈઃ અસૂર્યગૈઃ સૂર્યપ્રતિ નહીં જતા

(ગ્રહે) થી. સુચિતા ભાગ્યસ્ય સંપદ્ यस્ય સઃ સુચિતભાગ્યસંપદ્ તમ્ સુચિ-
તભાગ્યસંપદમ્=જેના ભાગ્યની સંપત્તિ જણાઈ છે એવા (પુત્ર) ને.
જ્ઞાયાસમા-જ્ઞાતીસમા=ઈંદ્રાણી જેવી તે રાણીએ. સમયે પુત્રં અસૂત=યોગ્ય
સમયે પુત્રને જન્મ આપ્યો. ત્રિણિ સાધનાનિ યસ્યાઃ સા ત્રિસાધના=ત્રણ
સાધનવાળી એટલે પ્રભુ, મંત્ર અગર વિચાર, અને ઉત્સાહ એવા ત્રણ
સાધનવાળી-પ્રભુ એટલે સામર્થ્ય અગર બળ સમજવું. ત્રિસાધનાશક્તિઃ
ઈવ=ત્રણ સાધનવાળી શક્તિની માફક. અક્ષયમ્ અર્થમ્=ફતેહ, વિજય.

અર્થ—જેમ ત્રણ સાધનવાળી શક્તિ વિજયને જન્મ આપે છે તેમ,
ઉંચા સ્થાનમાં રહેલા તથા સૂર્ય તરફ જેમની ગતિ નથી એવા ગ્રહોથી, જેના
ભાગ્યની સંપત્તિ સમજાણી હતી એવા પુત્રને, તે ઈંદ્રાણી જેવી રાણીએ સમય
થતાં જન્મ આપ્યો.

દિશઃ પ્રસેદુર્મરુતો વયુઃ સુખાઃ, પ્રદક્ષિનાર્ચિર્હવિરગ્નિરાદદે ।

બભૂવ સર્વં શુભશંસિ તત્ક્ષણં, મવો હિ લોકાભ્યુદયાય તાદૃશામ્ ॥

પદ્મછેદઃ-દિશઃ પ્રસેદુઃ (પ્રસન્નાઃ) બભૂવુઃ=દિશાઓ નિર્મળ
અગર પ્રસન્ન જણાતી હતી. મરુતઃ (વાતાઃ) સુખાઃ (મનોહરાઃ) વયુઃ=
પવનો મનને આનંદ મળે તેવી રીતે વાતા હતા. પ્રદક્ષિના (જમણી
તરફ) અર્ચિઃ (જવાળા) યસ્ય સઃ પ્રદક્ષિનાર્ચિઃ=જેની જમણી તરફ
જવાળા હતી એવી (અગ્નિ). અગ્નિઃ હવિઃ આદદે=અગ્નિ હોમવાના
પદાર્થોને ગ્રહણ કરતી હતી. તસ્મિન્ ક્ષણે તત્ક્ષણં (જન્મ સમયે)=જ્યારે
પુત્રનો જન્મ થયો ત્યારે. સર્વં શુભશંસિ (શુભસૂચક=મંગળમય) બભૂવ=
તમામ મંગળમય બન્યું. હિ=કારણ કે. તાદૃશામ્ (રઘુપકારાણામ્) તેના
જેવા (એટલે રઘુના જેવાના) મત્રઃ (જન્મ)=રઘુના જેવા સમર્થ પુરૂષોનો
જન્મ. લોકસ્ય અભ્યુદયઃ લોકાભ્યુદયઃ તસ્મૈ-લોકાભ્યુદયાય (પરોપકારાય)
=પરના કલ્યાણ માટે. (૧૪)

અર્થ—રઘુના જેવા સમર્થ પુરૂષોનો જન્મ લોકોના કલ્યાણને માટેજ
હોય છે તેથી જે વખતે એટલે તેનો જન્મ થયો તે વખતે દિશાઓ નિર્મળ અગર
પ્રસન્ન જણાતી હતી, મનને સુખ મળે તેવા પવનો વાતા હતા, અગ્નિ કે જેની
જવાળા જમણી તરફ હતી તે અગ્નિ હોમવાના દ્રવ્યને ગ્રહણ કરતી હતી—એ
પ્રમાણે સર્વ શુભસૂચક બન્યું હતું.

અરિષ્ટશય્યાં પરિતો વિસારિણા, જન્મનસ્તસ્ય નિજેન તેજસા ।
નિશીથદીપાઃ સહસા હતત્વિષો, વમ્ભૂરુરારેભ્યસમર્પિતા ઇવ ॥૧૫॥

૫૬૨છેદઃ:-અરિષ્ટં=સુતિકાગૃહમ્ અરિષ્ટે શય્યા-અરિષ્ટશય્યા તામ્-અરિ-
ષ્ટશય્યાં=સુવાવડના ખાટલાની. પરિતઃ=આસપાસ. શોધનં જન્મ યસ્ય સઃ
સુજન્મા-તસ્ય-સુજન્મનઃ-તસ્ય સુજન્મનઃ=તે સારા જન્મવાળા (ખાળક) ના.
વિસારિણા નિજેન તેજસા=ફેલાતા તેના પોતાના તેજથી. નિશીથદીપાઃ
=અર્ધરાત્રિપદીપાઃ=અર્ધી રાત્રિના દીવા. સહસા=એકદમ. હતા ત્વિદ્
(કાન્તી) યેષામ્ તે હતત્વિષઃ=ક્ષીણકાન્તયઃ=હણાઈ ગયેલા તેજવાળા
એટલે ઝાંખા. વમ્ભૂરુઃ=થતા હતા. આરેભ્યે સમર્પિતાઃ-આરેભ્યસમર્પિતાઃ
ઇવ=જાણે ચિત્રમાં આજેખેલા હોય તેવા.

અર્થ—સુવાવડના ખાટલાની આસપાસ, તે સારા જન્મવાળા ખાળકના-
પોતાના ફેલાતા તેજથી, અર્ધરાત્રીના દીવાઓ, એકદમ જાણે ચિત્રમાં આજે
ખેલા હોય તેવી રીતે ઝાંખા બન્યા હતા.

જનાય શુદ્ધાન્તચરાય શંસતે, કુમારજન્મામૃતસંમિતાક્ષરમ્ ।
અદેયમાસીત્રયમેવ ભૂપતેઃ, શશિપ્રભં છત્રમુખે ચ ચામરે ॥૧૬॥

૫૬૨છેદઃ:-અમૃતેન સંમિતાનિ (તુલ્ય) અક્ષરાણિ વસ્ય તત્ અમૃત
સંમિતાક્ષરમ્. કુમાસ્ય જન્મ કુમારજન્મ તત્. કુમારજન્મ અમૃતસંમિતાક્ષરમ્=
'કુંવરનો જન્મ' એટલાજ અમૃત તુલ્ય અક્ષરને. શંસતિ इति શંસત્-
તસ્મૈ શંસતે=કહેતા (માણસ) ને. શુદ્ધાન્તમ્ (રાણીવાસ)ચરતિ इति શુદ્ધા-
ન્તચરઃ તસ્મૈ-શુદ્ધાન્તચરાય=રાણીવાસમાં જતા આવતા. જનાય=જનને.
દાતુમ્ યોગ્યં દેયં, ન દેયં અદેયં=નહીં આપવા યોગ્ય. ત્રયમ્ एव=માત્ર ત્રણ.
ભૂપતેઃ ત્રયમ્ एव અદેયં આસિત્=રાજા પાસે માત્ર ત્રણ ન આપી શકાય
તેવા હતા. શશિનઃ પ્રભા ઇવ પ્રભા યસ્ય તત્ શશિપ્રભં (ઉજ્જ્વલં=સફેદ)=
ચંદ્રની કાન્તિના જેવું સફેદ. છત્રં=છત્ર. ઉખે ચામરે ચ=તથા બે આમરો.

અર્થ—'કુમારનો જન્મ' (થયો) એટલાજ અમૃતતુલ્ય અક્ષરોને બોલતા
અંતપુરમાં જતા આવતા માણસને-એટલે આવી શુભ વધામણી લાવનારને
આપવા માટે, ચંદ્રની કાન્તી જેવું સફેદ છત્ર તથા બે આમરો એ પ્રમાણે
ત્રણ ચીજો સિવાય, ન આપી શકાય એવું તે રાજા પાસે કાંઈ નહોતું. તાત્પર્ય

તે ઓટલો બધો ખુશી થયો હતો કે રાજ્ય ચિન્હો સિવાય જે માગે તે આપવા તૈયાર હતો.

નિવાતપદ્મસ્તિમિતેન ચક્ષુસા, નૃપસ્ય કાન્તં પિબતઃ સુતાનનમ્ ।
મહોદધેઃ પૂર ઇવેન્દુદર્શનાદ્, ગુરુઃ પ્રહર્ષઃ પ્રબભૂવ નાત્મનિ ॥૧૭॥

પદ્મ-છેદઃ-નિર્ગતઃ વાતઃ યસ્માત્ સઃ નિવાતઃ=પવન વિનાનો પ્રદેશ. નિવાતે પદ્મ-નિવાતપદ્મ-નિવાતપદ્મમ્ ઇવ સ્તિમિતં-નિવાતપદ્મ સ્તિમિતં-તેન-નિવાતપદ્મસ્તિમિતેન. નિવાતપદ્મસ્તિમિતેન ચક્ષુષા=પવન વિનાના પ્રદેશમાં જેમ કમળ સ્થિર રહે છે તેના જેવી સ્થિર આંખથી. કાન્તમ્ =સુદર્ન=સુંદર. સુતસ્ય આનનં સુતાનનમ્=પુત્રમુખં=પુત્રના મુખને. પિબતિ ઇતિ પિબન્ તસ્ય પિબતઃ=તૃષ્ણયા પશ્યતઃ=આતુરતાથી જોતા (રાજા) ના. નૃપસ્ય=રાજાના. ગુરુઃ પ્રહર્ષઃ=ઉત્કટઃ આનન્દઃ=ધણે. આનન્દ. આત્મનિ=હૃદયમાં. ન પ્રબભૂવ=માતો નહોતો. ઇન્દોઃ દર્શનં તસ્માત્ ઇન્દુદર્શનાત્=અંદ્રના દર્શનથી. મહાઞ્જાસૌ ઉદાધિશ્ચ મહોદધિઃ તસ્ય મહોદધેઃ-મહોદધેઃ પુરઃ ઇવ-મોટા સમુદ્રની ભરતીની માફક.

અર્થ-જેમ અંદ્રના દર્શનથી મોટા સમુદ્રની ભરતી તે સમુદ્રમાં સમાતી નથી તેમ, પવન વિનાના પ્રદેશમાં સ્થિર થએલા પદ્મની માફક સ્થિર આંખથી, પુત્રના સુંદર મુખને આતુરતાથી જોતા તે રાજાનો મોટો આનન્દ તેના હૃદયમાં સમાતો નહોતો.

સ જાતકર્મણ્યખિલે તપસ્વિના, તપોવનાદેત્ય પુરોધસા કૃતે ।
દિલીપસૂનુર્મણિરાકરોદ્ભવઃ, પ્રયુક્તસંસ્કાર ઇવાધિકં વમૌ ॥૧૮॥

પદ્મ-છેદઃ-સઃ દિલીપસુનુઃ=દિલીપનો તે પુત્ર. તપસ્વિના પુરોધસા (પુરોહિતેન)=તપસ્વી એવા વસિષ્ઠ ગુરુથી. તપોવનાત્=તપોવનમાંથી. ઇત્ય=આગત્ય=આવિને. અખિલે=સમગ્રે=તમામ. જાતસ્ય કર્મ-જાતકર્મ-તસ્મિન્ જાતકર્મણિ=જન્મ વખતે કરવા જોઈતા કર્મમાં. કૃતે=(કર્મ) કર્યા પછી. આકરાત્ ઉદ્ભવઃ યસ્ય સઃ આકરોદ્ભવઃ=ખાણમાંથી નીકળેલા. મણિઃ ઇવ=મણિની માફક. પ્રયુક્તઃ સંસ્કારઃ યસ્ય સઃ-પ્રયુક્તસંસ્કારઃ=જેને સંસ્કાર થયો છે એવો (મણી). અધિકં વમૌ=અધિક શોભા આપતો હતો.

અર્થ—ખાણામાંથી નિકળેલો મણિ જેમ સંસ્કાર પાડ્યા પછી—ખાણા પાડ્યા પછી—વધારે પ્રકાશે છે તેમ દિલીપ રાજાનો તે બાળક-પુત્ર, વસિષ્ઠ ગુરુએ તપોવનથી આવીને જન્મ થયા પછી જે યોગ્ય ક્રિયા કરવી બેઠાએ તે ક્રિયા ક્યાં પછી અથવા ક્યાંથી, વધારે પ્રકાશ આપવા લાગ્યો.

**સુખશ્રવા મજ્જલતૂર્યનિસ્વનાઃ, પ્રમોદનૃત્યૈઃ સહ વારયોષિતામ્ ।
ન કેવલં સન્નિ માગધીપતેઃ, પથિ વ્યજૃમ્ભન્ત દિવૌકસામપિ ॥**

પદ્યછેદઃ—સુતઃ (સુતકરઃ) શ્રવઃ (શ્રવણં) યેષામ્ તે સુતશ્રવાઃ= જેનું શ્રવણ સુખકારી છે એવા. મજ્જલનિ ચ તાનિ તૂર્યાણિ ચ મજ્જલ-તૂર્યાણિ—મજ્જલતૂર્યાણામ્ નિસ્વનાઃ (શબ્દો) મજ્જલતૂર્યનિસ્વનાઃ=મંગળકારી વાળાંઓના શબ્દો. વારાણામ્ યોષિતઃ વારયોષિતઃ (બર પુરુષોની સ્ત્રીઓ એટલે વેશ્યાઓ)-તાસામ્ વારયોષિતામ્=વેશ્યાનામ્=વેશ્યાઓના. પ્રમોદન નૃત્યાનિ પ્રમોદનૃત્યાનિ તૈઃ, પ્રમોદનૃત્યૈઃ સહ=આનંદ યુક્ત નાચોથી સાથે. માગધ્યાઃ પતિઃ માગધીપતિઃ તસ્ય માગધીપતેઃ=દિલીપના. ન કેવલં સન્નિ માત્ર દરબારમાંજ નહીં—એટલે તમામ ઠેકાણે. યૌઃ (સ્વર્ગ) ઓઃ (સ્થાન) યેષામ્ તે—દિવૌકસઃ તેષામ્ દિવૌકસામ્=દેવાનામ્=દેવોના. પથિ અપિ=માર્ગમાં પણ. વ્યજૃમ્ભન્ત=વાગતા હતા (વિ+અ+જૃમ્ભ). (૧૯)

અર્થ—વેશ્યાઓના આનંદયુક્ત નાચો સાથે કાનને આનંદ આપે એવા મંગળ વાળાંઓના શબ્દો—અવાજો—મગધદેશના રાજાની પુત્રીના પતિ એવા દિલીપના રાજ્યમહેલમાંજ માત્ર વાગતા નહોતા પણ દેવતાઓના રસ્તામાં એટલે આકાશમાં પણ વાગતા હતા.

**ન સંયતસ્તસ્ય બભૂવ રક્ષિતુર્વિસર્જયેદ્યં સુતજન્મહર્ષિતઃ ।
ઋણાભિધાનાત્સ્વયમેવ કેવલં, તદા પિતૃણાં સુમુચે સ બન્ધનાત્ ॥**

પદ્યછેદઃ—તસ્ય રક્ષિતુઃ=તે રક્ષણ કરવાવાળા દિલીપને. સંયતઃ =અંદિવાન, કેદી. ન બભૂવ=નહોતો. સુતસ્ય જન્મ-સુતજન્મ-તેન-હર્ષિતઃ સુતજન્મહર્ષિતઃ=પુત્રના જન્મથી હર્ષ પામેલો તે દિલીપ. યમ્ વિસર્જયેત્ =જેને મુક્ત કરે-છોડી મૂકે. ઋણં અભિધાનમ્ યસ્ય તત્ ઋણાભિધાનમ્-તસ્માત્-ઋણાભિધાનાત્ (જેનું નામ ઋણ તેનાથી). ઋણાભિધાનાત્

વન્ધનાત્=જેનું નામ ઋણ છે એવા (પિતૃઓના) બંધનમાંથી. પિતૃ-
જામ્=પિતૃઓના. સ્વયમ્ એવ કેવલં=પોતાનેજ માત્ર. તદા=તે વખતે. સઃ
મુમુચે=તેણે મુક્ત કર્યો.

અર્થ—પુત્રકા જન્મથી હર્ષ પામેલા તે દિલીપને (દિલીપના રાજ્યમાં)
જેને તે મુક્ત કરે એવો બંધીવાન અગર કેદી કોઈ નહોતો—તાત્પર્ય તે પ્રજના
ધણીજ સારી રીતે રક્ષા કરતો હતો તેથી કોઈ ચોરી કરી શકતું નહીં એટલે
કોઈને બંધીવાન થવાનો સંભવજ નહોતો—જેનું નામ ઋણ છે એવા પિતૃ-
ઓના બંધનથી તે રાજાએ તે વખતે માત્ર પોતાનેજ મુક્ત કર્યો. (૨૦)

શ્રુતસ્ય યાયાદયમન્તમર્મકસ્, તથા પરેષાં યુધિ ચેતિ પાર્થિવઃ ।
અવેક્ષ્ય ધાતોર્ગમનાર્થમર્થવિચ્, ચકાર નામ્ના રઘુમાત્મસંભવમ્ ॥

પદ્મ-છેદઃ—અયમ્ અર્મકઃ=આ બાળક. શ્રુતસ્ય અન્તમ્=શાસ્ત્રના
પારને. યાયાત્=પામે. તથા તથા. યુધિ પરેષામ્ અન્તમ્=યુદ્ધમાં શત્રુઓના
અન્તને (પામે). અર્થવિત્ (શબ્દાર્થજ્ઞઃ) પાર્થિવઃ=અર્થને સમજનાર દિલીપે
(અર્થ વેત્તિ ઇતિ અર્થવિત્). ધાતોઃ ગમનાર્થ=ધાતુના ગતિ અર્થને અવેક્ષ્ય=
જાણીને. આત્મનઃ સંભવઃ યસ્ય સઃ આત્મસંભવઃ તમ્-આત્મસંભવં=પુત્રં=
પુત્રને. રઘુમ્ નામ્ના ચકાર=રઘુ નામનો બનાવ્યો એટલે રઘુ એવું નામ
આપ્યું—પાડ્યું. રઘુઃ શબ્દમાં મૂળધાતુ લઘિ, તેનો અર્થ—‘ગમન
કરવું’ એવો થાય છે—પછી લઘિ ધાતુ ઉપરથી રઘ્ અને તેના ઉપરથી
રઘુઃ શબ્દ થયો છે. રઘુ=એટલે ગમન કરનાર અગર પારને પામનાર.

અર્થ—આ બાળક શાસ્ત્રનાપારને પામશે તથા યુદ્ધમાં શત્રુઓના પારને
(પશુ) પામશે એવું સમજીને શબ્દના અર્થને જાણવાવાળા તે દિલીપ રાજાએ,
‘રઘુ’ શબ્દમાં સમાએલી લઘિ ધાતુ કે જેનો અર્થ ‘ગમન કરવું’ એવો
થાય છે તે ધાતુ ઉપરથી પોતાના પુત્રને ‘રઘુ’ એવું નામ આપ્યું—પાડ્યું.

પિતુઃ પ્રયત્નાત્સ સમગ્રસંષદઃ, શુભૈઃ શરીરાવયવૈર્દિને દિને ।
પુપોષ વૃદ્ધિં હરિદશ્વદીધિતે, રનુપ્રવેશાદિવ બાલચન્દ્રમા ॥૨૩॥

પદ્મ-છેદઃ—સમગ્રાઃ સંષદઃ યસ્ય સઃ સમગ્રસંષદ્ તસ્ય—સમગ્રસંષદઃ—
સમગ્રસંષદઃ પિતુઃ=ધણી સમૃદ્ધિવાળા તે પિતાના (દિલીપના). પ્રયત્નાત્
=કાળજીથી. શરીરસ્ય અવયવાઃ શરીરાવયવાઃ તૈઃ શરીરાવયવૈઃ—શુભૈઃ શરી-

રાવયવૈઃ=સુંદર શરીરના અવયવોથી. દિને દિને=દિન પ્રતિદિન. સઃ
 વૃદ્ધિ પુષોષ=તે બાળક વૃદ્ધિને પામતો હતો-મોટો થતો હતો. હરિતઃ
 (લીલા રંગના) અશ્વાઃ યસ્ય સઃ હરિદશ્વઃ=સૂર્ય. હરિદશ્વસ્ય દીપિતિઃ
 (કિરણ) હરિદશ્વદીપિતિઃ તસ્યાઃ-હરિદશ્વદીપિતેઃ=સૂર્યના કિરણના. અનુ-
 પ્રવેશાત્=પેસવાથી. બાલશ્વાસૌ ચંદ્રમાશ્ચ બાલચંદ્રમાઃ=બાલ ચંદ્ર.

અર્થ—સૂર્યના કિરણના પેસવાથી એટલે મળવાથી (શુકલપક્ષને) ચંદ્રમા (દિનપ્રતિદિન) જેમ વધતો જાય છે તેમ સમગ્રસંપત્તિવાળા દ્વિવીપ રાજરૂપ પિતાની સંભાળથી, તે બાળક શરીરના સુંદર અવયવોથી દિનપ્રતિ-
 દિન વૃદ્ધિ પામતો હતો-મોટો થતો હતો.

ઉમાવૃષાઙ્કૌ શરજન્મના યથા, યથા જયન્તેન શચીપુરંદરૌ ।

તથા નૃપઃ સા ચ સુતેન માગધી, નનન્દતુસ્તત્સદૃશેન તત્સમૌ ॥

૫૬૨છેદઃ-યથા=જેવી રીતે. ઉમા ચ વૃષાઙ્કૌ-ઉમાવૃષાઙ્કૌ=પાર્વતી
 તથા મહાદેવજી. શરાત્ (એક જાતનું ધારા) જન્મ યસ્ય સઃ શરજન્મા, તેન
 શરજન્મના=કાર્તિકેયેન=કાર્તિકસ્વામીથી. (નનન્દતુઃ=રાજી થતા હતા) યથા
 જેવી રીતે. જયન્તેન=ઈંદ્રના પુત્રથી. શચી ચ પુરંદરશ્ચ શચીપુરંદરૌ=
 ઇંદ્રાણી તથા ઇંદ્ર. (નનન્દતુઃ=રાજી થતા હતા.) તથા=તે પ્રભાણે. નૃપઃ
 સા માગધી ચ=રાજા અને તેની રાણી-માગધી. તૈઃ સમૌ તત્સમૌ=શાંકર
 તથા પાર્વતીના જેવા અગર ઇંદ્ર તથા ઇંદ્રાણીના જેવા. (તે રાજા
 રાણી). સામ્યામ્ સદૃશઃ તત્સદૃશઃ તેન તત્સદૃશેન=કાર્તિક સ્વામી અગર
 જયન્તના જેવા સુતેન=પુત્રથી.

અર્થ—જેમ પાર્વતી અને શાંકર કાર્તિકસ્વામીથી એટલે કાર્તિકસ્વા-
 મીને જોઈને રાજી થતા હતા તથા ઇંદ્રાણી અને ઇંદ્ર જયંતને જોઈને રાજી
 થતા હતા તેમ પાર્વતી તથા શાંકર અને ઇંદ્રાણી તથા ઇંદ્રના સમાન તે
 માગધી રાણી તથા રાજા, કાર્તિકસ્વામી અગર જયન્ત સરખા પુત્રને જોઈને
 રાજી થતા હતા. (૨૩)

રથાઙ્ગનામ્નોરિવ ભાવવન્ધનં, વમૂવ યત્પ્રેમ પરસ્પરાશ્રયમ્ ।

વિમક્તમપ્યેકસુતેન તત્તયોઃ, પરસ્પરસ્યોપરિ પર્યચીયત ॥૨૪॥

૫૬૨છેદઃ-રથાઙ્ગ (અઠ) નામ યસ્ય સઃ રથાઙ્ગનામા-રથાઙ્ગનામ
 યસ્યાઃ સા રથાઙ્ગનામ્ની=અઠવાક અને અઠવાડી. રથાઙ્ગનામા ચ રથાઙ્ગનામ્ની

ચ રથાક્ષનામાનો તયોઃ-રથાક્ષનામ્નોઃ=ચક્રવાક તથા ચક્રવાકી એ બેઉ પક્ષીના બેડાનો. યત્ પ્રેમ (મુળશબ્દ પ્રેમન્)=જે પ્રેમ. પરસ્પરાશ્રયમ્= એક બીજાના આશ્રયવાળા (પ્રેમ)ને. ભાવસ્ય વન્ધનં ભાવવન્ધનમ્=ભાવ અગર પ્રેમનું બંધન. એકથાસૌ સુતશ્ચ એકસુતઃ તેન એકસુતેન=એક પુત્રથી. વિમક્તં=વહેંચાએલા. વિમક્તમ્ અપિ=વહેંચાએલો પણ. યત્ પ્રેમ તત્= જે પ્રેમ છે તે. પરસ્પરસ્ય ઉપરિ=પરસ્પરના ઉપર. તયોઃ પરસ્પરસ્યોપરિ= તે બંનેના ઉપર. પર્યચીયત=(પરિ+ચિ) વૃદ્ધિ પામતો હતો.

અર્થ—ચક્રવાક અને ચક્રવાકી નામના પક્ષીના ભાવ (પ્રેમ) ના બંધનની માફક, તે રાજા તથા રાણીનો પરસ્પરને આશરે રહેલો જે પ્રેમ હતો તે પ્રેમ પુત્રથી એટલે પુત્રના જન્મ પછી વહેંચાએલો હતો તોપણ એક બીજાના ઉપર વધતો જતો હતો. (સંતાન થયા પછી ધણી ધણીયાણીનું અરસ્પરસ હેત કમી થવા સંભવ છે તે પણ આ રાણી તથા રાજા વચ્ચે બન્યું નહોતું, એમ કહેવાનો ભાવ છે).

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो, ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया, पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥

પદરૂઢ:-ધાત્રી=ધાવમાતા. ધાત્ર્યા=ધાવમાતાથી. પ્રથમમ્ તત્ ઉદિતશ્ચ પ્રથમોદિતં-પ્રથમોદિતં વચઃ=પ્રથમ બોલાએલું વચન. સઃ અર્ભકઃ ઉવાચ=તે બાળક બોલ્યો, અથવા બોલતો હતો. તસ્યાઃ ઇયમ્ તદીયા, તામ્ તદીયામ્-તદીયામ્ અઙ્ગુલિમ્=તે (ધાવમાતા) ની આંગળીને. અવલમ્બ્ય=થાલીને. (સઃ અર્ભકઃ) યયૌ=(તે બાળક) ચાલતો હતો. પ્રણિપાતસ્ય (વિનયની) શિક્ષા (ઉપદેશ)-પ્રણિપાતશિક્ષા તયા પ્રણિપાતશિક્ષયા=વિનયની શીખામણથી-બોધથી. (સઃ અર્ભકઃ) નમ્રઃ અમૂત્=(તે બાળક) નમ્ર બન્યો. ચ=અને. તેન=તે કારણથી. પિતુઃ મુદં=પિતાના હર્ષને. સઃ અર્ભકઃ તત્તાન=તે બાળક વધારતો હતો.

અર્થ—જે શબ્દ ધાવમાતા પ્રથમ બોલી તેજ શબ્દ તે બાળક બોલતો હતો, તેણીની આંગળી થાલીને અગર પકડીને તે ચાલતો હતો તથા વિનયના બોધથી તે નમ્ર થતો હતો-ઉપર જણાવ્યા કારણથી-અથવા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે-તે બાળક પિતાના હર્ષને વધારતો હતો. (૨૫)

तमङ्कमारोग्य शरीरयोगजैः, सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥२६॥

૫૬૨૬૯ઃ-શરીરસ્ય યોગઃ શરીરયોગઃ (આલિંગન)-શરીરયોગાત્
જાતાનિ (ઉત્પન્ન થએલા) શરીરયોગજાનિ તૈઃ શરીરયોગજૈઃ=શરીરના
સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતા (સુખો) થી. સુસૈઃ=સુખોથી. ત્વચિ=આમડીમાં.
અમૃતં નિષિશ્ચન્તં ઇવ-નિષિશ્ચન્તમિવામૃતં=જાણે અમૃતનો છંટકાવ થતો
હોય તેમ. તમ્ અક્લમ્ આરોપ્ય=તેને ખોળામાં બેસાડીને. ઉપાન્તે (સમી-
પમાં) સંમીલિતે (મીંચેલા) લોચને યેન સઃ ઉપાન્તસંમીલિતલોચનઃ
(નૃપઃ)=જેણે નજદીકમાં (આંખોના ખુણા પાસે) નેત્રો મીંચેલા
હતા એવો દિલીપ ચિરાત્=લાંબા વખતથી. સુતસ્ય સ્પર્શઃ સુતસ્પર્શઃ
તસ્ય રસઃ સુતસ્પર્શરસઃ તમ્ જાનાતિ ઇતિ સુતસ્પર્શરસઃ-સુતસ્પર્શરસઃનો ભાવઃ
સુતસ્પર્શરસઃજ્ઞતા-તામ્ સુતસ્પર્શરસઃજ્ઞતામ્=પુત્રના સ્પર્શથી જે આનંદ થાય
તે આનંદને યયૌ=પામતો હતો.

અર્થ—(હપ થી) જેની આંખના ખુણાઓ મીંચેલા છે એવો દ્વિલીપ રાજા, તે બાળકને પોતાના બોળામાં બેસાડીને, શરીરના સ્પર્શને લીધે એટલે આલીંગનથી થતાં સુખો વડે ચામડીમાં બંધે અમૃતનો છંટકાવ થતો હોય તેમ, લાંબા વખત સુધી પુત્રના સ્પર્શથી થતા આનંદના જ્ઞાનને પામ્યો એટલે અનુભવવા લાગ્યો.

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना, स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना, पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥

પદ્મછેદ:-સ્થિતે:==મર્યાદાના, મિનત્તિ ઇતિ મેક્ષા, ન મેક્ષા ઇતિ અમેક્ષા=નહીં ભેદનાર, નહીં ઉલ્લંઘન કરનાર. પરાધર્મ્યમ્ (શ્રેષ્ઠ) જન્મ યસ્ય સઃ પરાધર્મ્યજન્મા તેન-પરાધર્મ્યજન્મના=જેનો જન્મ શ્રેષ્ઠ છે તેવા. અનેન=આ પુત્રથી. સ્થિતિમન્તમ્ અન્વયમ્=સાંખ્યો કાળ પહોંચે તેવા અને પ્રતિષ્ઠાવાળો અને તેવા વંશને. (સ્થિતિઃ અસ્તિ અસ્ય સ્થિતિમાન્ તમ્ સ્થિતિમન્તમ્=પ્રતિષ્ઠાવાન). અવંસ્ત==માનતો હતો, સ્વસ્ય મૂર્તિઃ સ્વમૂર્તિઃ સ્વમૂર્તેઃ ભેદઃ સ્વમૂર્તિભેદઃ તેન સ્વમૂર્તિભેદેન=પોતાની મૂર્તિના ભેદથી, ગુણેષુ અઘ્યમ્ ગુણાઘ્યમ્-ગુણાઘ્યેન વર્તેતે ઇતિ ગુણાઘ્યવર્તી, તેન ગુણાઘ્યવર્તિના

સાત્વિક ગુણથી વર્તનાર એવા વિષ્ણુથી. પ્રજાનામ્ પતિઃ=બ્રહ્મા. ઈવ= માફક. આત્મનઃ સર્ગમ્=પોતાની પ્રજાને.

અર્થ—પોતાના રૂપથી જીદા રૂપવાળા, તથા સાત્વિક અંશને ધારણ કરનાર વિષ્ણુથી, બ્રહ્મા જેમ પોતાની પ્રજાને પ્રતિષ્ઠાવાન માને છે તેમ, મર્યાદાનું પાલન કરનાર દ્વિલીપ રાજા આ બાળક કે જેનો શ્રેષ્ઠ જન્મ છે તેનાથી (પોતાના) વંશને પતિષ્ઠાવાન અગર લાંબોકાળ સ્થિતિ રહે એવો માનતો હતો.

સ વૃત્તચૂલશ્ચલકાકપક્ષકૈ, રમાત્યપુત્રૈઃ સવયોભિરન્વિતઃ ।
લિપેર્યથાવદ્ગ્રહણેન વાઙ્મયં, નદીમુખેનેવ સમુદ્રમાવિશત્ ॥૨૮॥

પદ્મછેદઃ—સઃ=તે બાળક. વૃત્તા (થએલું છે) ચૂલા (પ્રથમ મુંડન) यस્ય સઃ વૃત્તચૂલઃ=જેણે પ્રથમ માથે મુંડન કરાવ્યું છે એવો બાળક. ચલાઃ કાકપક્ષાઃ યેષામ્ તે ચલકાકપક્ષકાઃ તૈઃ ચલકાકપક્ષકૈઃ= જેના માથાના ઢુંકા ઢુંકા વાળ-જીલકા ઉડી રહ્યાં છે તે (બાળકો) થી અમાત્યાનામ્ પુત્રાઃ અમાત્યપુત્રાઃ તૈઃ અમાત્યપુત્રૈઃ=કારભારીના બાળકોથી સમાનં વયઃ યેષામ્ તે-સવયસઃ તૈઃ સવયોભિઃ=સરખી વયના (બાળકો) થી અન્વિતઃ=યુક્ત-ઘેરાઈને. લિપેઃ=અક્ષર માત્રાનું યથાવત્=યથાયોગ્ય. ગ્રહણેન=ગ્રહણ કરવાથી-ભણવાથી. વાચામ્ વિકારઃ (ફેલાવો) વાઙ્મયં= શાસ્ત્રમાં. આવિશત્ પેસતો હતો. નદ્યાઃ મુખં નદીમુખં-તેન નદીમુખે ન= નદીના મુખવડે. સમુદ્રમ્ ઈવ=જેમ સમુદ્રમાં.

અર્થ—માથા ઉપર પ્રથમજ જેણે મુંડન કરાવ્યું છે એવો તે બાળક અમાત્યોના સમાન વયના તથા બાળરીયા વાળ વાળા પુત્રો સાથે (અથવા પુત્રોથી ઘેરાઈને), નદીના મુખદ્વારા જેમ સમુદ્રમાં પેસાય છે તેમ, અક્ષર તથા માત્રાદ્વારા એટલે અક્ષર તથા માત્રા બરાબર ભણીને શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરતો હતો.

અથોપનીતં વિધિવદ્વિપશ્ચિતો, વિનિન્યુરેનં ગુરવો ગુરુપ્રિયમ્ ।
અવન્ધ્યયત્તાશ્ચ બમુવુરત્ર તે, ક્રિયા હિ વસ્તૂપહિતા પ્રસીદતિ ॥

પદ્મછેદઃ—અથ પછી. વિધિવત્ ઉપનીતં=વિધી પ્રમાણે ઉપવીત આ- પેક્ષા પુત્રને. ગુરુઃ પ્રિયઃ यस્ય સઃ ગુરુપ્રિયઃ તમ્ ગુરુપ્રિયમ્-પ્રેમનં ગુરુપ્રિયમ્=

ગુરુ જેને બહાલા છે એવા આ રધુને. વિપશ્ચિત્તઃ=વિદ્વાન. ગુરવઃ=ગુરુઓ. વિનિન્યુઃ=ભણાવતા હતા. તે=તે ગુરુઓ. અન્ન=આ રધુને વિષે. અવન્ધ્યઃ યત્નઃ યેષામ્ તે અવન્ધ્યયત્નાઃ-અવન્ધ્યયત્નાઃ તે બધુલુઃ=ગુરુઓ સફળ યત્ને-વાળા થતા હતા. દ્વિ=કારણ કે. વસ્તુનિ ઉપાહિતા (યોજેલી, સ્થાપેલી) ક્રિયા=યોગ્ય પાત્રમાં યોજેલી ક્રિયા અગર અહીં બોધ અગર ઉપદેશ. પ્રસીદતિ=ફળે છે.

અર્થ—વિધિ પ્રમાણે ઉપવીત અપાએલા તથા ગુરુ જેને, બહાલા છે એવા આ (રધુ પુત્ર)ને, વિદ્વાન્ ગુરુઓ ભણાવતા હતા; અને જેમ યોગ્યપાત્રમાં કરેલી ક્રિયા ફળીભૂત થાય છે તેમ આ રધુવિષે એટલે આ રધુને ભણાવવામાં, તે ગુરુઓ સફળ યત્નવાળા થયા હતા.

ધિયઃ સમગ્રૈઃ સ ગુણૈરુદારધીઃ, ક્રમાચ્ચતસ્રશ્ચતુર્ણવોપમાઃ ।
તતાર વિદ્યાઃ પવનાતિપાતિભિર્દિશો હરિદ્વિહરિતામિવેશ્વરઃ ॥

૫૬૨છેદઃ-ધિયઃ=બુદ્ધિના. સમગ્રૈઃ ગુણૈઃ=સમગ્ર ગુણોથી. ઉદારા ધીઃ યસ્ય સઃ ઉદારધીઃ-ઉદારધીઃ સઃ=ઉદાર બુદ્ધિવાળો તે. ક્રમાત્=ધીમે ધીમે. ચતસ્રઃ વિદ્યાઃ=ચાર વિદ્યાને. ચત્વારઃ અર્ણવાઃ ઉપમા યાસામ્ તાઃ ચતુર્ણવોપમાઃ=ચાર સમુદ્ર જેવી વિસ્તાર વાળી (વિદ્યા) ને. તતાર=તરતો હતો, ભણતો હતો. પવનં અતિપતન્તિ ઇતિ પવનાતિપાતિનઃ (પવનને ઉલંઘન કરે તે) તેઃ-પવનાતિપાતિભિઃ=પવનને ઉલંઘન કરતા (અશ્વો) વડે. હરિદ્વિઃ (સૂર્યના) અશ્વોવડે. હરિતામ્ (દિશાઓના) ર્શ્વરઃ ઇવ=દિશાઓના ઇશ્વર એટલે સૂર્યની માફક. દિશઃ=દિશાઓને જેમ (તરે છે).

અર્થ—સૂર્ય જેમ પોતાના પવનને કાપતા એટલે પવનવેગી અશ્વોથી દિશાઓને તરે છે એટલે દિશાઓના પારને પામે છે તેમ, બુદ્ધિના સમગ્ર ગુણો વડે, તે ઉદાર બુદ્ધિવાળો (દિલીપનો પુત્ર રધુ), ધીમે ધીમે ચાર સમુદ્ર જેવી વિશાળ ચાર વિદ્યાના પારને પામતો હતો.

ત્વચં સ મેઘ્યાં પરિધાય રૌરવી, મશિક્ષતાસ્ત્રં પિતુરેવ મંત્રવત્ ।
ન કેવલં તદ્ગુરુરેકપાર્થિવઃ, ક્ષિતાવભૂદેકધનુર્ધરોઽપિ સઃ ॥૩૧॥

૫૬૨છેદઃ-સઃ=તે રધુ. રુરોઃ ઇય રૌરવી-તામ્-રૌરવીમ્=મૃગ સમંધી

એટલે મૃગનું. મેઘ્યાં (પવિત્ર) રૌરવીમ્ ત્વચં=પવિત્ર મૃગના ચામડાને. વિધાય=ધારણ કરીને. મન્ત્રઃ અસ્તિ અસ્ય મન્ત્રવત્-મન્ત્રવત્ તત્ અસ્તં=મન્ત્ર લાણીને નાંખવાનાં (ફેંકવાનાં) અસ્ત્રને. પિતુઃ એવ અશિક્ષત=પિતા પાસે જ શીખતો હતો. તસ્ય ગુરુઃ તદ્ગુરુઃ-સઃ તદ્ગુરુઃ=તે તે રધુનો ગુરુ એટલે દિલીપ રાજા. એકશ્વાસૌ પાર્થિવશ્ચ એકપાર્થિવઃ=મુખ્ય રાજા. ન કેવલં અમૃત=માત્ર હતો નહીં. અપિ=પણ ક્ષિતૌ=પૃથિવ ઉપર. ધરતિ इति ધરઃ-ધનુષઃ ધરઃ-ધનુર્ધરઃ=ધનુષ્ય ધરનાર-ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ. એકશ્વાસૌ ધનુર્ધરશ્ચ-એકધનુર્ધરઃ=એક અગર મુખ્ય ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ. અમૃત=હતો.

અર્થ—તે દિલીપનો પુત્ર રધુ, મૃગનું પવિત્ર ચામડું (મૃગચર્મ) ધારણ કરીને પિતાનીજ પાસેથી મન્ત્ર લાણીને ફેંકવાનું શસ્ત્ર (એટલે ધનુર્વિદ્યા) શીખતો હતો. તે પુત્રનો ગુરુ બનેલો દિલીપરાજા પૃથિવ ઉપર માત્ર મુખ્ય રાજાજ હતો એટલુંજ નહિ પણ ધનુર્વિદ્યામાં મહાનિપુણ પુરૂષ પણ હતો.

મહોક્ષતાં વત્સતરઃ સ્પૃશન્નિવ, દ્વિપેન્દ્રભાવં કલમઃ શ્રયન્નિવ ।

રઘુઃ ક્રમાદ્યૌવનમિન્નશૈશવઃ, પુપોષ ગામ્ભીર્યમનોહરં વપુઃ ॥૩૨॥

પદ્મછેદઃ-ઉક્ષન્=બળદ. મહાશ્વાસૌ ઉક્ષા (બળદ) ચ મહોક્ષઃ-મહોક્ષસ્ય ભાવઃ મહોક્ષતા, તામ્ મહોક્ષતાં=મોટા બળદપણાને. સ્પૃશન્ इव=જાણે પામતો હોય. વત્સતર=ઉત્તમ વાછડો. દ્વિપેન્દ્રસ્ય ભાવઃ દ્વિપેન્દ્રભાવઃ તમ્ દ્વિપેન્દ્રભાવં=મોટા હાથીપણાને. શ્રયતિ इति શ્રયન્=સેવતો એવો એટલે પામતો એવો કલમઃ इव=હાથીના બચ્ચાની માફક. યૌવનેન મિદ્ધં (ભેદાયું છે) શૈશવં (બાળપણુ) यस્ય સઃ રઘુઃ=યૌવન અવસ્થાથી જેનું બચ્ચપણુ ભેદાયું છે એટલે બચ્ચપણુ અદૃશ્ય થયું છે એવો રધુ. ગામ્ભીર્યેણ મનોહરં ગામ્ભીર્યમનોહરં તત્=ગંભીરપણાથી મનોહર-સુંદર-ખીસતું. વપુઃ પુપોષ=શરીરને પોષતો હતો.

અર્થ—જેમ ઉત્તમ વાછડો મોટા બળદ પણાને પામતો હોય અગર હાથીનું બચ્ચું મોટા હાથીપણાને પામતું હોય તેમ જેના બચ્ચપણુને દેખાવીને યૌવન અવસ્થા ખીલતી જતી હતી એવો રધુ, ગંભીરપણાથી સુંદર દેખાતા (રૂઢ પુદ્ધ) શરીરને પોષણ કરતો હતો-ધારણ કરતો હતો.

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं, विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं, तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥

૫૬૨છેઠઃ—અય=આ પ્રમાણે. અસ્ય=આ રધુના. ગો=૩વાડું, વાળ. ગાવઃ (વાળ) દીયન્તે (સ્વળન્તે=મુંડાવવા) યસ્મિન્ इति ગોદાનં =વાળ ઉતારાવવા તે ક્રિયા. ગોદાનસ્ય વિધિઃ ગોદાનવિધિઃ તસ્ય ગોદાનવિધેઃ —ગોદાનવિધેઃ અનન્તરમ્=વાળ ઉતારાવવાની ક્રિયા થયા પછી—ક્ષૌર કર્મ થયા પછી. વિવાહસ્ય દીક્ષા વિવાહદીક્ષા, તામ્ વિવાહદીક્ષાં=વિવાહની દીક્ષાને. ગુરુઃ (દિલીપ) નિરવર્તયત્=દિલીપ રાજા કરતો હતો એટલે રધુને પરણાવતો હતો. નરેન્દ્રાણામ્ કન્યાઃ નરેન્દ્રકન્યાઃ=રાજકન્યાઓ. તમ્ સત્પતિં અવાપ્ય=તે રધુ જેવા સત્પતિને પામીને. દક્ષસ્ય સુતાઃ દક્ષસુતાઃ=દક્ષની કન્યાઓ. તમઃ નુદતિ (નાશ કરે છે) इति તમોનુદ્, તમ્ તમોનુદમ્ ચંદ્રમા. ઇવ=પેઠે. આચમ્નુઃ=શોભતી હતી.

અર્થ—(જેમ બાળક અવસ્થામાં વાળ લેવાનો રીવાજ છે તેમ યુવાવસ્થામાં લગ્ન ક્રિયા થયા પહેલાં પણ વાળ ઉતારવાનો રીવાજ છે) આ પ્રમાણે (યુવાવસ્થામાં) વાળ ઉતારવાની ક્રિયા થયા પછી દિલીપરાજાએ આ રધુને વિવાહદિક્ષા આપી એટલે પરણાવ્યો. જેમ દક્ષની કન્યાઓ ચંદ્રમાને પામીને શોભતી હતી તેમ રાજાઓની કન્યાઓ રધુ જેવા શ્રેષ્ઠ અગર સત્પતિને પામીને શોભતી હતી.

યુવા યુગવ્યાયતવાહુરંસલઃ, કપાટવક્ષાઃ પરિણદ્ધકંધરઃ ।
વપુઃ પ્રકર્ષાદજયદુરં, રઘુસ્તથાપિ નીચૈર્વિનયાદદૃશ્યત ॥ ૩૪ ॥

૫૬૨છેઠઃ—યુવા=તરુણઃ=જુવાન. યુગઃ=ધોંસરી. યુગવત્ વ્યાયતૌ (લાંબા) વાહુ યસ્ય સઃ—યુગવ્યાયતવાહુઃ=ધોંસરા જેવા લાંબા જેના હાથ છે તે (રધુ). અંસૌ (ખુંધ) સ્તઃ અસ્ય इति અંસલઃ=(આખલાના જેવી) ખુંધો જેવા જેના ખભા છે તે (રધુ). કપાટવત્ વક્ષઃ યસ્ય સઃ કપાટવક્ષાઃ=કમાડના સરખી પહોળી છાતીવાળો (રધુ). પરિણદ્ધા કંધરા (ડોક) યસ્ય સઃ પરિણદ્ધકંધરઃ=મોટી અગર વિશાળડોક વાળો (રધુ). વપુષઃ પ્રકર્ષઃ વપુઃપ્રકર્ષઃ તસ્માત્—વપુઃપ્રકર્ષાત્—શરીરના ખીલવાથી. ગુરુમ્=પિતાને. અજયત્=જન્મતો હતો. તથાપિ=તો પણ. વિનયાત્=વિનયથી. નીચૈઃ=નીચો, અહ્ય અગર પોતે કાંઈ નથી એવું. અદૃશ્યત=જણાવતો હતો.

અર્થ—ધોંસરા જેવા જેના લાંબા હાથ છે, તથા આખલાની ખુંધો જેવા જેના ઉપડેતા ખભા છે, તથા દ્વાર (કમાડ) સમાન વિશાળ જેની છાતી છે, તથા જેની વિશાળ ડોક છે એવો રઘુ, શરીરના ખીલવાથી (ભરયુવાનીમાં આવવાથી) પોતાના ગુરૂને એટલે પિતાને છતી લેતો હતો; તોપણ વિવેકથી પોતે અદ્ય છે—પિતાથી વધારે બળવાન નથી, એવું જણાવતો હતો.

તતઃ પ્રજાનાં ચિરમાત્મના ધૃતાં, નિતાન્તગુર્વી લઘયિષ્યતા ધુરમ્
નિસર્ગસંસ્કારવિનીત इत्यसौ, नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥

પદરૂઢ:-તતઃ=ત્યાર પછી. આત્મના ચિરમ્ ધૃતાં=પોતે ધણાકાળથી ધારણ કરેલી. પ્રજાનાં ધુરં=પ્રજાના કારભારને. નિતાન્ત ગુર્વી-નિતાન્તગુર્વી-તામ્ નિતાન્તગુર્વી=અત્યંત ભારે (ધુરં). લઘું કરિષ્યતિ इति લઘયિષ્યતિ-લઘયિષ્યતિ इति લઘયિષ્યન્-તેન-લઘયિષ્યતા=રાજ્ય કારભારની જવાબદારીને કમી કરવા ઇચ્છતા દિલીપથી-એટલે થોડો કારભાર પુત્રને આપવા ઇચ્છતા દિલીપથી. નિસર્ગશ્ચાસૌ સંસ્કારશ્ચ નિસર્ગસંસ્કારઃ=કુદરતી સ્વભાવ. નિસર્ગસંસ્કારેણ વિનિતઃ નિસર્ગસંસ્કારવિનીતઃ=કુદરતી સ્વભાવથી એટલે ઉત્તમ જન્મ તથા ઉત્તમ કેળવણીથી નમ્ર બનેલો (રઘુ). इति=આ હેતુથી. असौ=આ રઘુ. नृपेण=રાજથી, चक्रे=બન્યો. युवाचासौ राजा च युवराजः-યુવરાજઃ इति શબ્દઃ યુવરાજશબ્દઃ-યુવરાજશબ્દં ભજતિ इति યુવરાજશબ્દભાક્=યુવરાજ નામની પદવીને યોગ્ય.

અર્થ—જે અત્યંત ભારવાળો કારભાર હતો તથા જે ભાર તે દિલીપે ધણા વખતથી ધારણ કર્યો હતો, તેને કમી કરવાની ઇચ્છાથી, દિલીપે, આ રઘુ કે જે ઉત્તમ જન્મ તથા ઉત્તમ કેળવણી વિગેરે સ્વાભાવીક સ્વભાવથી નમ્ર બનેલો હતો તેને યુવરાજ પદ (કે જેને માટે તે લાયક હતો તે પદ) આપ્યું-એટલે રાજ્યનું અમુક અમુક કામકાજ તેને આપ્યું.

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं, तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।

अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी, नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥

પદરૂઢ:-ગુણાન્ અભિલષતિ इति ગુણાભિલાષિણી=ગુણોની અભિલાષ રાખતી એવી. શ્રીઃ=રાજલક્ષ્મી. મૂલશ્ચ તત્ આયતનશ્ચ મૂલાયતનં=મૂળસ્થાન. નરેન્દ્રઃ एव मूलायतनं नरेन्द्रमूलायतनं तस्मात् नरेन्द्रमूलाय

તનાત્-નરેન્દ્રમૂઝાયતનાત્ અનન્તરં=રાજા૩પી મૂળ સ્થાનમાંથી સમીપે.
 ' આસ્પદં પ્રતિષ્ઠાયામ્ ' इति निपातः-સઃ રઘુઃ इति आस्पदं, तदास्पदम्=રઘુ
 ૩પી પાત્ર પ્રત્યે-તરફ. યુવરાજ इति संज्ञा संज्ञाता अस्य युवराजसंज्ञितम्=
 યુવરાજ એવા નામથી ઓળખાતા (તે રઘુ૩પી પાત્ર) પ્રત્યે. અંશેન
 अगच्छत् अभुङ्क प्रमाणुमां गच्छ. કમલાત્=મોટા કમળમાંથી નવઃ અવતારઃ
 यस्य तत् नवावतारं-નવાવતારં उत्पलम्=નવા કમળ પ્રત્યે. इव=જેમ.

અર્થ—મોટા કમળમાંથી નાના કમળ પ્રત્યે શોભા જેમ અમુક અંશમાં
 ચાલી જાય છે (એટલે મોટા કમળ કરમાવા માંડે છે તેમ તેમાં સમાએલી
 શોભા નાના કમળોમાં દેખાતી જાય છે)—તેમ દિલીપ કે જે રાજ્ય લક્ષ્મીનું
 મૂળસ્થાન હતું તેમાંથી, રાજ્ય લક્ષ્મી કે જે (સદા) ગુણોની અભિલાષા
 રાખે છે—તે રાજ્ય લક્ષ્મી, અમુક પ્રમાણમાં, યુવરાજ પદવીથી પ્રખ્યાત થએલા
 રઘુ નામના પાત્ર અગર સ્થાન તરફ ચાલવા લાગી.

विभावसुः सारथिनेव वायुना, घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
 बभूव तेनातितरां सुदुःसहः, कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥३७॥

૫૬૨છેદ:-સારથિઃ=મદદગાર. સારથિના=સહાયભૂત અગર મદ-
 દગારથી. વાયુના=પવનથી. વિભાવસુઃ=અગ્નિ इव=જેમ. ઘનસ્ય વ્યપાયઃ
 यस्मिन् सः घनव्यपायः तेन घनव्यपायेन=જેમાં વરસાદનો અગર વાદ-
 ળાનો નાશ થયો છે એવી રીતથી એટલે શરદ રીતથી. ગમસ્તયઃ સન્તિ
 यस्य सः गमस्तिमान्=જેમાં કિરણો છે તે એટલે સૂર્ય इव=જેમ. અતિતરાં
 =અત્યંત. સુતરામ્ (સુખેથી) दुःसहः सुदुःसहः-સુદુઃસહઃ પાર્થિવઃ=ધણી
 બળથી પણ ન જીતી શકાય એવો દિલીપ. કટસ્ય પ્રભેદઃ-કટપ્રભેદઃ તેન
 कटप्रभेदेन=ગંડસ્થળના ભેદવડે. કરી इव=જેમ હાથી (હોય). તેન
 =આ પુત્રથી.

અર્થ—જેની મદદમાં વાયુ છે એવો અગ્નિ જેમ સુખેથી કબજે થઈ
 શકતો નથી, શરદરૂતમાં સૂર્ય જેમ સુખેથી સહી શકતો નથી—સખત તાપ
 લાગે છે—તેમ જેના ગંડસ્થળ વીંધાયા છે એટલે ગંડસ્થળમાં મદ જરતા હાથીની
 માફક તે દિલીપરાજ અત્યંત બળથી પણ ન જીતી શકાય તેવો આ પુત્ર-
 (ની મદદ) થી બન્યો.

નિયુજ્ય તં હોમતુરંગરક્ષણે, ધનુર્ધરં રાજસુતૈરનુદ્રુતમ્ ॥

અપૂર્ણમેકેન શતક્રતૂપમઃ, શતં ક્રતૂનામપવિગ્રમાપ સઃ ॥૩૮॥

૫૬૨છેદઃ—શતં ક્રતવઃ (યજ્ઞો.) યસ્ય સઃ શતક્રતુઃ—શતક્રતુઃ ઉપમા યસ્ય સઃ શતક્રતૂપમઃ=ઇન્દ્રતુલ્યઃ=ઇંદ્ર જેવો તે દિલીપ. સઃ=તે દિલીપ. હોમસ્ય તુરંગઃ હોમતુરંગઃ તસ્ય રક્ષણમ્ હોમતુરંગરક્ષણમ્—તસ્મિન્—હોમતુરંગરક્ષણે =હોમના ઘોડાના રક્ષણુ કાર્યમાં. તં નિયુજ્ય=તે રધુને નિમીને—ગોઠવીને. ધરતિ इति ધરઃ—ધનુષઃ ધરઃ ધનુર્ધરઃ, તમ્—ધનુર્ધરં=ધનુર્ધારી રધુને. રાજામ્ સુતાઃ રાજસુતાઃ તૈઃ રાજસુતૈઃ=રાજકુમારોથી. અનુદ્રુતમ્=અનુસરાએલો. ક્રતૂનામ્ શતં=યજ્ઞોનો સેંકડો. એકેન અપૂર્ણમ્=એકથી અધૂરો સેંકડો—એડલે—કુલ ૯૯ યજ્ઞો. અપગતમ્ વિગ્રમ્ યસ્માત્ તત્—અપવિગ્રમ્=વિધરહિત—(તે શતંનું વિશેશણુ છે.) સઃ આપ=તે મેળવતો હતો એટલે કરતો હતો.

અર્થ—હોમના ઘોડાના રક્ષણુ માટે ધનુષ ધારણુ કરનાર તથા રાજકુમારોથી અનુસરાતા તે રધુને નિમીને, ઇન્દ્રસરખા તે દિલીપ રાજાએ, વિધરહિત એકથી ઓછા એટલે નવાણું યજ્ઞો કર્યા હતા.

તતઃ પરં તેન મત્વાય યજ્વના, તુરંગમુત્સૃષ્ટમનર્ગલં પુનઃ ॥

ધનુર્મૃતામગ્રત એવ રક્ષિણાં, જહાર શક્રઃ કિલ ગૂઢવિગ્રહઃ ॥૩૯॥

૫૬૨છેદઃ—તતઃ પરં=ત્યાર પછી. વિધિના ઇષ્ટવાન્ इति યજ્વા, તેન યજ્વના=તે યજ્ઞમાનથી એટલે દિલીપથી. મત્વાય=યજ્ઞને માટે. પુનઃ ઉત્સૃષ્ટમ્ તુરંગમ્=ફરીથી છોડેલા તુરંગને. નાસ્તિ અર્ગલા યસ્ય સઃ અનર્ગલઃ તમ્—અનર્ગલં=સાંકળ અગર બંધન રહિત (ઘોડાને). ધનુઃ વિભ્રતિ इति ધનુર્મૃતઃ તેષામ્ ધનુર્મૃતામ્=ધનુષ્ય ધારણુ કરનારાના. રક્ષન્તિ इति રક્ષિણઃ, તેષામ્ રક્ષિણાં=રક્ષણુ કરનારાઓના. અગ્રતઃ એવ=અગાડીના ભાગમાંથીજ. ગૂઢઃ વિગ્રહઃ (શરીર) યસ્ય સઃ ગૂઢવિગ્રહઃ=ગુપ્ત શરીરવાળા. શક્રઃ=ઇંદ્ર કિલ=ખરેખર. જહાર=હરણુ કરતો હતો.

અર્થ—તે પછી ફરીથી યજ્ઞને માટે (એટલે ૧૦૦ સોમા યજ્ઞને માટે) સાંકળ વિનાના (છુટેલા) ઘોડાનું, ધનુષ્ય ને ધારણુ કરનારા તે ઘોડાના રક્ષકોની સમીપમાંથીજ ગુપ્ત શરીર વાળા ઇંદ્રે હરણુ કર્યું.

વિષાદલુપ્તપ્રતિપત્તિ વિસ્મિતં, કુમારસૈન્યં સપદિ સ્થિતં ચ તત્ ।
વસિષ્ઠધેનુશ્ચ યદ્દૃષ્ટ્યાગતા, શ્રુતપ્રમાવા દદૃશેઽથ નન્દિની॥

૫૬૨છેઠઃ-કુમારસ્ય સૈન્યં કુમારસૈન્યં-વિસ્મિતં કુમારસૈન્યં=વિસ્મય
પામતું રધુતું ૯૨૬૨. વિષાદેન લુપ્તા પ્રતિપત્તિઃ (જ્ઞાન, સમજ) यस્ય તત્-
વિષાદલુપ્તપ્રતિપત્તિ=દુઃખથી જેની સમજ લોપ થઇ ગઇ છે એવું
(સૈન્ય) સપદિ=ત્વરાથી, એકદમ, સ્થિતં ચ તત્=ત્યાંજ સ્થિર થઇ ગયું
-આગળ ચાલતું બંધ પડ્યું. શ્રુતઃ પ્રમાવઃ યસ્યાઃ સા શ્રુતપ્રમાવા=જેનો
પ્રભાવ (કીર્તિ) પ્રસિદ્ધ છે તે (ગાય). વસિષ્ઠસ્ય ધેનુઃ=વસિષ્ઠની ગાય.
યદ્દૃષ્ટ્યા=સ્વેચ્છ્યા=પોતાની મરજીથી. આગતા=આવેલી. નન્દિની=ન-
ન્દીની નામની. દદૃશે=દેખાઇ. અથ=તે વખતે.

અર્થ-દુઃખથી જેની સમજ અથવા કર્તવ્યજ્ઞાન લોપાઇ ગયું છે તથા
જે વિસ્મીત થએલું છે એવું રધુતું સૈન્ય ત્યાંજ સ્થિર થઇ ગયું-આગળ
ચાલતું બંધ પડ્યું. તે વખતે જેનો પ્રભાવ પ્રસિદ્ધ છે એવી વસિષ્ઠ ગુરૂની
નન્દિની નામની ગાય, તેની મરજીથી ત્યાં આવેલી જણાઇ-દેખાઇ-ત્યાં
આવીને ઉભી રહી.

તદજ્ઞનિસ્યન્દજલેન લોચને, પ્રમૃજ્ય પુણ્યેન પુરસ્કૃતઃ સતામ્ ।
અતીન્દ્રિયેષ્વપ્યુપપન્નદર્શનો, વભૂવ ભાવેષુ દિલીપનન્દનઃ॥૪૧॥

૫૬૨છેઠઃ-સતામ્ પુરસ્કૃતઃ (પૂજિતઃ)=સત્પુરુષોમાં પુજાએલો
દિલીપસ્ય નન્દનઃ દિલીપનન્દનઃ=રધુ. ઉપપન્નમ્ દર્શનમ્ यस્ય સઃ ઉપપન્નદ-
ર્શનઃ=સંપન્નસાક્ષાત્કારશક્તિઃ=જેવાની શક્તિવાળો. તસ્યાઃ (ધેનોઃ) અજ્ઞં
તદજ્ઞમ્ તદજ્ઞસ્ય નિસ્યન્દઃ (દ્રવઃ)-તદજ્ઞનિસ્યન્દઃ-તદજ્ઞનિસ્યન્દઃ એવ જલમ્
-તદજ્ઞનિસ્યન્દજલં-તેન-તદજ્ઞનિસ્યન્દજલેન=તે ગાયના અંગમાંથી દ્રવતા
પાણીથી એટલે મુત્રથી. પ્રમૃજ્ય લોચનં=એડિ આંખો ધોઇને-સાફ કરીને.
પુણ્યેન=પવિત્ર (ગૌમુત્ર) થી. ઇન્દ્રિયાણિ અતિક્રાન્તા અતીન્દ્રિયાઃ તેષુ-
અતીન્દ્રિયેષુ-અતીન્દ્રિયેષુ ભાવેષુ (પદાર્થોમાં, વસ્તુઓમાં)=ઇન્દ્રિઓને વટીને
રહેલા પદાર્થોમાં-જ્યાં ઇન્દ્રિયો ન પહોંચી શકે તેવા પદાર્થોમાં એટલે
અહીં ન જોઇ શકાય તેવા પદાર્થોમાં. વભૂવ થયો.

અર્થ--સત્પુરુષોમાં પુજાએલો તે દિલીપનો પુત્ર રધુ, તે ગામના પ-
વિત્ર ગૌમુત્રથી (પોતાની) બેડ આંખોને ધોઇને, ઇન્દ્રિઓથી (આંખો નથી)

પામી શકાય-ન ભેઈ શકાય એવા પદાર્થોમાં ભેવાની શક્તિ વાળો થયો એટલે અત્યાર સૂધી ઇન્દ્ર દેખાતો નહોતો પણ હવે ગૌમુત્રના પ્રભાવથી રધુએ ઇન્દ્રને ભેયો.

સ પૂર્વતઃ પર્વતપક્ષશાતનં, દર્શ દેવં નરદેવસંભવઃ ।

પુનઃ પુનઃ સૂતનિષિદ્ધચાપલં, હરન્તમશ્વં રથરશ્મિસંયતમ્ ॥૪૨॥

પદ્મ-છેદઃ-નરાણામ્ દેવઃ નરદેવઃ-નરદેવાત્ સંભવઃ (જન્મ) यस્ય સઃ નરદેવસંભવઃ=રધુએ. સઃ=તે રધુએ. પૂર્વતઃ-પૂર્વ દિશામાં. પર્વતાનામ્ પક્ષાઃ (પાંખો) પર્વતપક્ષાઃ-પર્વતપક્ષાણામ્ શાતનઃ તમ્=પર્વતની પાંખોને કાપી નાંખનાર એટલે ઇન્દ્રને. દેવં=ઇન્દ્રને. હરતિ इति હરન્-તમ્ હરન્તમ્-હરન્તમ્ અશ્વં=ઘોડાને લઇ જતા એવા ઇન્દ્રને. સુતેન (સારથી વડે) નિષિદ્ધં (રોકાયું છે તે) ચાપલમ્ (અપળપણું) यस્ય સઃ તં=સારથીવડે જેનું અપળપણું અથવા ગતી રોકાઇ છે એવા (અશ્વ) ને પુનઃ પુનઃ=વાર-વાર. રથસ્ય રશ્મયઃ રથરશ્મયઃ-રથરશ્મિભિઃ સંયતઃ (બાંધેલા) રથરશ્મિ-સંયતઃ તમ્-રથરશ્મિસંયતમ્=રથની રાશોથી જેને બાંધેલો છે એવા (અશ્વ) ને. દર્શ=ભેયો અથવા દેખ્યો.

અર્થ-દિલીપના પુત્ર રધુએ, પર્વતની પાંખો કાપી નાંખનાર તથા ઘોડાને ચોરનાર-ઇન્દ્રને ભેયો, તથા સારથીએ જેની ગતી વારંવાર અટકાવી હતી એવા તથા રથની દોરીથી બાંધેલા અશ્વને (પણ) ભેયો.

શતૈસ્તમક્ષણામનિમેષવૃત્તિભિર્હરિં વિદિત્વા હરિભિશ્ચ વાજિભિઃ ।

અવોચદેનં ગગનસ્પૃશા રઘુઃ, સ્વરેણ ધીરેણ નિવર્તયન્નિવ ॥૪૩॥

પદ્મ-છેદઃ-રઘુઃ=રધુ. અનિમેષા વૃત્તિઃ યેષામ્ તાનિ અનિમેષવૃત્તીનિ -તૈઃ અનિમેષવૃત્તિભિઃ=પલકારા વિનાની એકી નજરથી. અક્ષણામ્ શતૈઃ=નેત્રોના સેંકડા વડે એટલે સો આંખો (ની નિશાની) થી. ચ=અને હરિભિઃ વાજિભિઃ=લીલા અશ્વો (ની નિશાની) થી. તમ્ હરિં વિદિત્વા=તેને ઇન્દ્ર જાણીને. એનં અવોચત્=તેના પ્રત્યે બોલ્યો. ગગનં સ્પૃશતિ इति ગગનસ્પૃશ, તેન ગગનસ્પૃશા=ગગને અડકે એવા લાંબા. ધીરેણ સ્વરેણ=ધીર-મંલીર-અવાજથી. નિવર્તયન્ इव=જાણે પાછો (તેને) પાછો વાળતો હોય તેમ.

અર્થ—પલકારા વિનાની સો આંખોની તથા હીલા ચોરાની નિશાનીથી તે ઇંદ્ર છે એવું બાણીને આકાશને અડકે તેવા ગંભીર અવાજથી (એટલે સાદથી) બાણે તે ઇંદ્રને પાછો વાળતો હોય એ પ્રમાણે તેના પ્રત્યે રુદ્ર બોલ્યો.

**મર્લાંશભાજાં પ્રથમો મનીષિભિસ્ત્વમેવ દેવેન્દ્ર સદા નિગદ્યસે ।
અજસ્રદીક્ષાપ્રયતસ્ય મદુરો, ક્રિયાવિધાતાય કથં પ્રવર્તસે ॥**

૫૬૨છેદ:-હે દેવેન્દ્ર ! =હે ઇંદ્ર ! મનસઃ ઇષિણઃ મનીષિણઃ તૈઃ મની-
ષિભિઃ=વિદ્વાનોથી. મર્લાંશ અંશાઃ મર્લાંશાઃ મર્લાંશાન્ ભજન્તિ ઇતિ મર્લાંશ-
ભાજઃ તેષામ્ મર્લાંશભાજામ્=યજ્ઞનો ભાગ લેનારા દેવોની મધ્યે. ત્વમ્ એવ
પ્રથમઃ=તું તે પ્રથમ નિગદ્યસે=ગણાય છે. સદા=હમેશાં. અજસ્ર (નીરંતર)
દીક્ષાયામ્ (યજ્ઞ ક્રિયામાં) પ્રયતઃ (પ્રયત્નવાળો) અજસ્રદીક્ષાપ્રયતઃ તસ્ય
=અજસ્રદીક્ષાપ્રયતસ્ય=નિરંતર યજ્ઞ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિવાળો (મારા પિતા)
નીઃ મમ ગુરુઃ તસ્ય મદુરોઃ=મારા પિતાની. ક્રિયાયાઃ વિધાતઃ (નાશ)
ક્રિયાવિધાતઃ તસ્મૈ ક્રિયાવિધાતાય=ક્રિયાના નાશ માટે. કથમ્ પ્રવર્તસે=કેમ
પ્રવૃત્ત થયો છે ?

અર્થ—હે ઇંદ્ર ! યજ્ઞમાં ભાગ લેનારા દેવોની મધ્યે વિદ્વાનો તને સદા
પ્રથમ ગણે છે—મુખ્ય ભાગદાર ગણે છે, છતાં મારો પિતા જે યજ્ઞની ક્રિયામાં
નિરંતર પ્રયત્ન વાળો થયો છે તેની ક્રિયાના નાશ માટે તું કેમ પ્રવૃત્તિ
કરે છે ? તાત્પર્ય—તારે મારા પિતાની ક્રિયામાં વિદ્વ કરવું ન જોઈએ.

**ત્રિલોકનાથેન સદા મર્લદ્વિષસ્, ત્વયા નિયમ્યા નનુ દિવ્યચક્ષુષા ।
સ ચેત્સ્વયં કર્મસુ ધર્મચારિણાં, ત્વમન્તરાયો ભવસિ ચ્યુતો વિધિઃ**

૫૬૨છેદ:-ત્રય અવયવાઃ (ભાગો) યેષામ્ વ્યવયવાઃ-વ્યવયવાશ્રતે
લોકાશ્ચ ત્રિલોકાઃ-ત્રિલોકાનામ્ નાથઃ ત્રિલોકનાથઃ, તેન ત્રિલોકનાથેન=ત્રણ
લોકના નાથ એવા ઇંદ્રથી. દિવ્યાનિ ચક્ષુંષિ યસ્ય સઃ દિવ્યચક્ષુઃ તેન
દિવ્યચક્ષુષા ત્વયા દિવ્યચક્ષુષા=તું કે જેને દિવ્ય ચક્ષુ છે તેનાથી. નનુ=
તો. મર્લાન્ દ્વિષન્તિ ઇતિ મર્લદ્વિષઃ=યજ્ઞ ભંગ કરનારા. સદા=હમેશાં.
નિયમ્યાઃ=સિદ્ધ્યાઃ=નિયમમાં રખાવા જોઈએ એટલે તેમને શીક્ષા કરવી

બ્રેધએ. સઃ ચેત્ સ્વયં ત્વમ્=તે તું પડેજ. મવાસિ=થા. ધર્મ ચરન્તિ इति
ધર્મચારિણઃ તેષામ્ ધર્મચારિણામ્=ધર્મ પાળનારાઓના. કર્મસુ=કર્મમાં=કા-
ર્યમાં. અન્તરાયઃ=વિદ્વંસ. વિધિઃ (ક્રિયા, અનુષ્ઠાન, યજ્ઞો) ચ્યુતઃ (નાશ
પામેલુ)=ક્રિયા નાશ પામેલી (સમજવી).

અર્થ—તું કે જે ત્રેલોકનો ધણી છે તથા જેને દિવ્ય નેત્રો છે તે-
નાથી તો હમેશા યજ્ઞ ભંગકરનારાઓને શિક્ષા થવી બ્રેધએ, છતાં તું પોતેજ
ધર્મપાળનારાઓની ક્રિયામાં અંતરાય રૂપે બને છે તો યજ્ઞ વિગેરે ક્રિયાઓનો
નાશ (સમજવો). (૪૫)

तदङ्गमद्र्यं मघवन्महाक्रतो, रमुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा, मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥

પદ્મછેદઃ—તત્=તે કારણથી. હે મઘવન્=હે ઇંદ્ર. મહાઆસૌ ક્રતુઃ
—મહાક્રતુઃ તસ્ય મહાક્રતોઃ=મોટા યજ્ઞના. મહાક્રતોઃ અદ્યં અઙ્ગં=મોટા યજ્ઞનું
શ્રેષ્ઠ સાધન. અમું તુરંગં=આ ઘોડાને. પ્રતિમોક્તુમ્ પાછો છોડી દેવાને.
અર્હસિ=તને ઘટે છે. શ્રુતેઃ પથઃ વેદના માર્ગોને. દર્શયિતારઃ ઈશ્વરાઃ=બતા-
વનારા મહાન્ પુરૂષો. મલીમસા ઉપરથી મલીમસામ્=મલીન. પદ્ધતિમ્=
માર્ગોને, રીવાજોને. ન આદદતે=ગ્રહણ કરતા નથી, અવલંબન
કરતા નથી.

અર્થ—હે ઇંદ્ર! આ ઘોડો કે જે મોટા યજ્ઞનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે તેને પાછો
છોડી દેવો તને ઘટે છે. (કારણકે) વેદના માર્ગોને બતાવનારા મોટા પુરૂષો
(આવી). મલીન પદ્ધતિને ગ્રહણ કરતા નથી—એટલે તને મારા પિતાના
યજ્ઞમાં વિદ્વંસ કરવું ઘટતું નથી. (૪૬)

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं, वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।
निवर्तयामास रथं सविस्मयः, प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥४७॥

પદ્મછેદઃ—इति=આ પ્રમાણે. રઘુણા સમીરિતં=રધુથી કહેવાયેલું.
પ્રગલ્ભં વચઃ=ઉન્નત અગર ગાંભીર વચન નિશ્રમ્ય=સાંભળીને. ઘૌઃ ઓકઃ
(સ્થાન) યેષામ્ તે દિવૌકસઃ તેષામ્ દિવૌકસામ્=સ્વર્ગમાં જેતું સ્થાન છે
તેના એટલે દેવલોકોના. અધિપતિઃ=રાજા, ઇંદ્ર. વિસ્મયેન સહિતઃ સવિસ્મયઃ

=વિસ્મય પામેલો. રથં નિવર્તયામાસ=રથને પાછો વાળતો હતો. ચ=અને. ઉત્તરમ્ પ્રતિવક્તુમ્=પાછો ઉત્તર આપવા માટે પ્રવક્ત્રમે=તત્પર થતો હતો.

અર્થ—આ પ્રમાણે રથુથી કહેવાએલા-રથુના બોલેલા-ગંભીર વચનને સાંભળીને-દેવોના રાજા ઇંદ્રે વિસ્મય પામીને (પોતાના) રથને પાછો વાળ્યો અને (રથુને) વળતો ઉત્તર આપવા માટે તે તત્પર થયો.

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा, यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया, भवद्गुरुलङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

૫૬૨છેઠઃ-રાજન્યસ્ય કુમારઃ રાજન્યકુમારઃ તત્ સંબુદ્ધૌ હે રાજન્ય-કુમાર ! હે રાજપુત્ર ! યત્ આત્મ=જે તું કહે છે. તત્ તથા (અસ્તિ)=તે તેમજ છે (એટલે તારૂં કહેવું બ્યાજબી છે). તુ=પરંતુ. યજ્ઞઃ એવ ધનં યેષામ્ યજ્ઞોદનાઃ તૈઃ યજ્ઞોદનૈઃ=યજ્ઞ એજ જેને દ્રવ્ય છે તેવા પુરૂષો-થી. પરતઃ=શત્રુતઃ=શત્રુથી. યજ્ઞઃ રક્ષ્યં=યજ્ઞની રક્ષા થવી જોઈએ. (રક્ષિ-તુમ્ યોગ્યં રક્ષ્યં). તત્=તે (મારા) યજ્ઞને. મમ=મારા. જગતિ પ્રકાશઃ યસ્ય તત્ જગત્પ્રકાશં તત્ જગત્પ્રકાશં=જગત્માં પ્રકાશી રહેલા (યજ્ઞ) ને. ન શ્લેષં અશ્લેષં=પરિપૂર્ણ સમગ્ર, તમામ. ભવતઃ ગુરુઃ ભવદ્ગુરુઃ=તારો પિતા. ઇજ્યયા=યજ્ઞવેડે. લઙ્ઘયિતુમ્=તિરસ્કર્તુમ્=તિરસ્કાર કરવાને, ઉદ્યતઃ=તત્પર થયો છે.

અર્થ—હે રાજકુમાર ! તારૂં કહેવું સત્ય છે પણ યજ્ઞ એજ જેનું ધન છે એવા પુરૂષોએ શત્રુથી યજ્ઞની રક્ષા કરવી જોઈએ. જગત્માં પ્રસિદ્ધ એવા મારા પરિપૂર્ણ યજ્ઞને તારો પિતા (આ) યજ્ઞથી તિરસ્કાર કરવાને તૈયાર થયો છે. એટલે તારો પિતા જો આ સોમો (૧૦૦ મો) યજ્ઞ કરે તો મારી આબરૂને ધક્કો લાગે.

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो, महेश्वरस्यम्बक एव नापरः ।
तथा विदुर्मा मुनयः शतक्रतुं, द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥

૫૬૨છેઠઃ-પુરુષેષુ ઉત્તમઃ પુરુષોત્તમઃ=પુરૂષોત્તમ. હરિઃ યથા એકઃ સ્મૃતઃ=જેમ એક વિષ્ણુજ કહેવાય છે. મહાશ્વાસૌ ઈશ્વરશ્ચ મહેશ્વરઃ=મહા-દેવશ્ચ. ત્રીણિ અમ્બકાનિ યસ્ય સઃ ત્ર્યમ્બકઃ=ત્રણ આંખવાળા. એવ=અત્ર.

ન અપરઃ=ખીજે નહીં. તથા-તે પ્રમાણે. મામ્ મુનયઃ સતક્રતું (સો યજ્ઞ કરનાર) વિદુઃ=મને મુનીઓ સો યજ્ઞ કરનારો કહે છે. હિ=તે કારણથી. નઃ=અસ્માકમ્=અમારો એટલે હરી, હર તથા મારો. एष शब्दः=આ શબ્દ. द्वितीयं गच्छति इति द्वितीयगामी=ખીજ પ્રત્યે જનારો એટલે ખીજને લાગુ પડે એવો. न= નહીં.

અર્થ—પુરૂષોત્તમ છે તેજ વિષ્ણુ કહેવાય છે અને જેને ત્રણ આંખો છે તેજ મહાદેવ કહેવાય છે, તેમ સો યજ્ઞ કરનાર તો મુનીઓ મનેજ કહે છે—(એટલે સો યજ્ઞ તો મેંજ કર્યા છે તે ખીજે કેમ કરે ?) તે કારણથી—અમારા ત્રણેના એટલે વિષ્ણુના, મહાદેવના તથા મારા આ મુકકર થએલા શબ્દોના ઉપર ખીજે કોઈ હક કરી શકે નહીં. (૪૬)

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा, पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः॥
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः, पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ।

પદ્મછેદઃ-અતઃ=એ કારણથી. અયમ્ અશ્વઃ આ ઘોડો. તત્ર અયં ત્વદીયઃ, તસ્ય ત્વદીયસ્ય=ત્વદીયસ્ય પિતુઃ તારા આ પિતાનો. મયા=મારા-થી. કપિલં અનુકરોતિ ઇતિ કપિલાનુકારી તેન કપિલાનુકારિણા=મયા કપિલાનુકારિણા=કપિલના કાર્યને અનુકરણ કરનારો એવો હું તેનાથી. અપહારિતઃ=અપહૃતઃ=હરાએલો (છે). અસ્મિન્ કાર્યે ઇતિ અત્ર=આ કાર્યમાં. તવ પ્રયત્નેન અલં=તારો પ્રયત્ન થઈ ચૂક્યો હવે વધારે પ્રયત્ન કરીશ નહીં. કાંઈ વળે તેમ નથી. સગરસ્ય સંતતેઃ (સંતાનસ્ય)=સગર રાજની સંતાતિના. પદવ્યાં=માર્ગમાં. પદં મા નિધાઃ=પદં ન નિષેદિ=પગ મૂકીશ નહીં એટલે એવું કરીશ નહીં.

અર્થ—એ કારણથી તારાપિતાનો આ ઘોડો, કપિલના કાર્યને અનુસરતા એવા હું થી હરાએલો છે આ કાર્યમાં તારો પ્રયત્ન સફળ થાય તેમ નથી, માટે સગરના સાઠ હજાર પુત્રોના માર્ગમાં એટલે તેમની જે દશા થઈ તે દશામાં-તે માર્ગમાં-તારે પગ મૂકવો નહીં-તાત્પર્ય સગરના પુત્રોએ કપિલને ખીજવ્યા હતા તેથી તેઓ બળીને બસમ થઈ ગયા હતા-તેમ તું પણ જો મારી સાથે લડીશ તો છતવાનો નથી-માટે પ્રયત્ન ન કર, ચાલ્યો જા. (૫૦)

તતઃ પ્રહસ્યાપમયઃ પુરંદરં, પુનર્વમાષે તુરગસ્ય રક્ષિતા ।
ગૃહાણ શસ્ત્રં યદિ સર્ગં એષ, તે ન સ્વલ્વનિર્જિત્ય રઘું કૃતી મવાન્ ॥

૫૬૨છેદઃ-તતઃ=ત્યાર પછી. તુરગસ્ય રક્ષિતા=ઘોડાને. રક્ષક એટલે રઘુ. અપગતઃ મયઃ યસ્માત્ સઃ અપમયઃ=નિડર. પુનઃ વમાષે પુરંદરં=ફરીથી ઇંદ્ર પ્રત્યે બોલ્યો. પ્રહસ્ય=હસીને, તુચ્છકારીને. યદિ એષઃ તે (તવ) સર્ગઃ (નિશ્ચયઃ)=જો તારો એવોજ નિશ્ચય હોય તો ગૃહાણ શસ્ત્રં=હથ્થીઆર લે, લડાઇ કરવા તૈયાર થા. સ્વલ્લુ=ખરેખર, અથવા કારણકે ન નિર્જિત્ય અનિર્જિત્ય-અનિર્જિત્ય રઘું=રઘુને જીત્યા વિના-હરાવ્યા વિના. મવાન્=આપ. ન કૃતી (કૃતમ્ અનેન ઇતિ કૃતી અથવા કૃતકૃત્યઃ, મુળ શબ્દ કૃતિન છે.)=કાર્ય સિદ્ધ નથી.

અર્થ—ત્યારપછી એટલે આ પ્રમાણે ઇંદ્રના વચ્ચેના સાંભળીને, ઘોડાની રક્ષા કરવા વાળા તથા નિડર રઘુ એ હસીને ઇંદ્રને ફરીવાર કહ્યું કે-જો તારો એવોજ નિશ્ચય હોય-એટલે ઘોડાને પાછો ન આપવો હોય તો-હથિઆર ધારણ કર-લડવાને તૈયાર થઇ જા કારણકે રઘુને (એટલે મને) જીત્યાવિના આપવું કાર્ય સિદ્ધ થશે નહીં. એટલે હું હારીશ તોજ ઘોડો મળશે. (૫૧)

સ એવમુક્ત્વા મઘવન્તમુન્મુલ્લઃ, કરિષ્યમાણઃ સશરં શરાસનમ્ ।
અતિષ્ઠદાલીઢવિશેષશોભિના વપુઃ પ્રકર્ષેણ વિઢમ્બિતેશ્વરઃ ॥૫૨॥

૫૬૨છેદઃ-(સઃ) ઝર્વમ્ મુલ્લં યસ્ય સઃ ઝર્વમ્લઃ=ઉંચું મુખ રાખી રહ્યા હોય એવો રઘુ. કરિષ્યતે ઇતિ કરિષ્યમાણઃ=કરશે એવો એટલે કરવાને તૈયાર એવો રઘુ. શરાઃ અસ્યન્તે અનેન ઇતિ શરાસનં તત્ શરાસનં=ધનુષ્યને. શરેણસહિતં સશરં તત્ સશરં=બાણ સહિત-એટલે બાણવાળું. મઘઃ (ભાગ્ય, વૈભવ) અસ્તિ યસ્ય ઇતિ મઘવાન્ તમ્ મઘવંતમ્=ઇંદ્રને. એવમ્ ઉક્ત્વા=આ પ્રમાણે કહીને. આલીઢવિશેષઃ=વિરાસન. આલીઢવિશેષેણ શોભતે આલીઢ વિશેષશોભી, તેન આલીઢવિશેષશોભિના=વિરાસનથી વધારે શોભતા એવા (શરીરના ખીલાવાવડે અગર ઉત્તમતાવડે). વપુઃ પ્રકર્ષઃ=વપુઃપ્રકર્ષઃ તેન વપુઃપ્રકર્ષેણ=શરીરના ખીલાવાથી અગર શરીરના ઉત્તમતાવડે. વિઢમ્બિતઃ (અનુકરણ કરાયા છે) ઈશ્વરઃ (મહાદેવ) યેન સઃ=મહા-

દેવનું જેણે અનુકરણ કર્યું છે એવો એટલે મહાદેવના જેવા દેખાતો. અતિષ્ઠત્=રહેતો હતો.

અર્થ—(ઈંદ્રના સામે) ઉંચું મુખરાખીને રહેલો તથા ધનુષ્યમાં બાણ સાંધીને તૈયાર એવો તે રધુ, ઈંદ્રને આ પ્રમાણે ઢહીને, શરીર વડે વીર આસનથી વધારે શોભતા પુષ્ટ શરીરવડે સદાશિવના જેવો તે દેખાતો હતો.

રઘોરવષ્ટમ્મમયેન પત્રિણા, હૃદિ ક્ષતો ગોત્રભિદપ્યમર્ષણઃ ।

નવામ્બુદાનીકમુહૂર્તલાઞ્છને, ધનુષ્યમોઘં સમધત્ત સાયકમ્ ॥

૫૬૨છેદ:-રઘો:=રધુના. અવષ્ટમ્મરુપઃ અવષ્ટમ્મમયઃ તેન અવષ્ટમ્મ-મયેન=સ્થાનરૂપ થએલા (બાણો) થી. પત્રિણા (મૂળ શબ્દ પત્રિન્=બાણ)=બાણથી. હૃદિ ક્ષતઃ=હૃદયમાં હણાએલો-વિધાએલો. ગોત્રાન્ (પર્વતોને) મિનત્તિ (ભેદનાર) ગોત્રભિત્=ઇંદ્ર. અમર્ષણઃ=ક્રોધયુક્ત. અપિ=પણ. નવાશ્વતે અમ્બુદાશ્વ (વાદળાં અગર મેધ) નવામ્બુદાઃ=નવામ્બુ-દાનામ્ અનીકં (સમુહ) નવામ્બુદાનીકં, નવામ્બુદાનીકસ્ય-મુહૂર્તમ્ (ક્ષણમાત્રં) લાઞ્છનં यस્ય-નવામ્બુદાનીકમુહૂર્તલાઞ્છનં-તસ્મિન્-નવામ્બુદાનીકમુહૂર્તલાઞ્છને =નવા વાદળાંના સમુહના ક્ષણ માત્રના ચિન્હમાં એટલે મેધ ધનુષ્ય જેવા (ધનુષ્ય)માં. ધનુષિ=ધનુષ્યમાં. અમોઘં સાયકમ્ સફળ બાણને. સમધત્ત=ધારણ કરતો હતો-ચડાવતો હતો.

અર્થ--રધુના થાંભલા જેવા બાણથી હૃદયમાં વીધાએલો અને ક્રોધયુક્ત થએલો તે ઈંદ્ર, મેધ ધનુષ્યના જેવા ધનુષ્યમાં સફળ (જેનું પરિણામ સફળ છે એવા) બાણને ચડાવતો હતો. (૫૩)

દિલીપસૂનોઃ સ બૃહદ્રુજાન્તરં, પ્રવિશ્ય ભીમાસુરશોણિતોચિતઃ ।

પપાવનાસ્વાદિતપૂર્વમાશુગઃ, કુતૂહલેનેવ મનુષ્યશોણિતમ્ ॥૫૪॥

૫૬૨છેદ:-દિલીપસૂનોઃ=દિલીપના પુત્ર રધુના બૃહદ્=મોટી ઝુજયોઃ અન્તરમ્ ઝુજાન્તરં તત્ ઝુજાન્તરં=ભુજાઓની વચ્ચે એટલે છાતી-માં. ભીમાશ્વતે અસુરાશ્ચ ભીમાસુરાઃ ભીમાસુરાણામ્ શોણિતમ્ ભીમાસુરશોણિતમ્ -ભીમાસુરશોણિતે ઉચિતઃ ભીમાસુરશોણિતોચિતઃ=મોટા ભયં કર અસુરોના લોહીને યોગ્ય (તે બાણ). સઃ આશુગઃ=તે બાણ. પ્રવિશ્ય=પેસીને. કુતૂ-

હલેન ઇવ=આશ્ચર્યવડે જેમ પૂર્વમ્ અનાસ્વાદિતમ્=પહેલાં કદી નહીં આખેલું.
મનુષ્યસ્ય જ્ઞોનિતમ્=મનુષ્યના લોહીને. પપૌ=પીતું હતું.

અર્થ--ભય'કર અસુરોનું લોહી પીવાને જે લાયક છે એવું (ઇંદ્રનું)
તે બાણ, દિલીપના પુત્ર રઘુની મોટી છાતીમાં પેસીને પૂર્વે કદી નહીં આખેલું
મનુષ્યનું લોહી, બાણે આશ્ચર્ય પામતું હોય એવી રીતે, પીવા લાગ્યું.

હરેઃ કુમારોઽપિ કુમારવિક્રમઃ, સુરદિપાસ્ફાલનકર્કશાઙ્ગુલૌ ।
ભુજે શચીપત્રવિશેષકાઙ્કિતે, સ્વનામચિહ્નં નિચત્વાન સાયકમ્ ॥

પદરૂઢ:-કુમારઃ અપિ=રઘુએ પણ. કુમારસ્ય (સ્કન્દસ્ય=કાર્તિક
સ્વામીના) વિક્રમઃ (બળ) ઇવ વિક્રમઃ યસ્ય સઃ કુમારવિક્રમઃ=કાર્તિક
સ્વામી જેવા બળવાન (રઘુ) એ. હરેઃ=ઇંદ્રના. સુરસ્ય દિપઃ સુરદિપઃ=
સુરદિપસ્ય આસ્ફાલનં (થાબડવું તે) સુરદિપાસ્ફાલનં તેન કર્કશાઃ (કઠણ)
અઙ્ગુલયઃ યસ્ય (શ્વજસ્ય) સઃ-સુરદિપાસ્ફાલનકર્કશાઙ્ગુલિઃ-તસ્મિન્-સુરદિ-
પાસ્ફાલનકર્કશાઙ્ગુલૌ-સુરદિપાસ્ફાલનકર્કશાઙ્ગુલૌ ભુજે=ઐરાવતને થાબડ-
વાથી જેની આંગળીઓ કઠણ થઈ ગઈ હતી એવા (ઇંદ્રના) હાથમાં.
પત્રવિશેષકં=કસ્તુરી આદિનાલેપન. શચ્યાઃ પત્રવિશેષકાણિ શચીપત્રવિશેષ-
કાણિ-તૈઃ અઙ્કિતઃ-શચીપત્રવિશેષકાઙ્કિતઃ-તસ્મિન્-શચીપત્રવિશેષકાઙ્કિતે-
શચીપત્રવિશેષકાઙ્કિતે ભુજે=ઇંદ્રાણીએ કસ્તુરી આદિ લેપથી (ઇંદ્રના) જે
હાથને અંકિત કર્યો છે તે હાથમાં. સ્વસ્ય નામ્નઃ ચિહ્નમ્ યસ્મિન્ સઃ સ્વના-
મચિહ્નઃ તમ્-સ્વનામચિહ્નમ્ સ્વનામચિહ્નં સાયકં=પોતાના નામના ચિન્હવાળા
તે બાણને. નિચત્વાન=છેડતો હતો.

અર્થ--ઐરાવતને થાબડ કરવાથી જેના હાથની આંગળીઓ કઠણ થઈ
ગઈ હતી એવા તથા ઇંદ્રાણીએ જે હાથને કસ્તુરી આદિના લેપથી અંકિત
કર્યો હતો એવા-ઇંદ્રના-હાથમાં કાર્તિકસ્વામીના જેવા બળવાન રઘુએ પોતાના
નામના ચિન્હવાળું બાણ ફેંક્યું-માર્યું. (૫૫)

જહાર ચાન્યેન મયૂરપત્રિણા, શરેણ શક્રસ્ય મહાશનિધ્વજમ્ ।
ચુકોપ તસ્મૈ સ ભૃશં સુરશ્રિયઃ, પ્રસહ્ય કેશવ્યપરોપણાદિવ ॥

૫૬૨છેઢ:-મયૂરસ્ય પત્રાણિ સન્તિ યસ્ય મયૂરપત્રી, તેન મયૂરપત્રિણા (મોરના પીંછાવાળા)-અન્યેન મયૂરપત્રિણા શરેણ=ખીજા મોરના પીંછાવાળા બાણથી. શ્વકસ્ય=ઈંદ્રના. મહાશ્વાસૌ અશ્વનિધ્વજશ્ચ (ઇંદ્રધ્વજ) મહાશ્વનિધ્વજઃ, તમ્ મહાશ્વનિધ્વજમ્=મહાન્તમ્ અશ્વનિરૂપંધ્વજમ્=મોટા ઇંદ્રધ્વજને. જહાર=ચિરંચેદ=કાપી નાંખ્યો. સઃ=તે ઇંદ્ર. તસ્મૈ મૃશં (અત્યંત) ચુક્રોપ=તેના પ્રત્યે એટલે ૨ધુના ઉપર ઘણો ક્રોધ્યો-ગુસ્સે થયો. ઇવ=બાણે. સુરસ્ય શ્રીઃ સુરશ્રીઃ તસ્યાઃ સુરશ્રિયઃ=દેવની શોભાના. પ્રસન્ન=ખળાત્કારથી, ધણા બેરથી કેશાનામ્ વ્યપરોપણમ્ (નાશ, ઉતારવું તે, ખેંચવું તે.) કેશવ્યપરોપણમ્-તસ્માત્-કેશવ્યપરોપણાત્=વાળના નાશથી.

અર્થ—(૨ધુએ) મોરના પીંછા વાળા ખીજા બાણથી ઇંદ્રનો ઇંદ્રધ્વજ કાપી નાંખ્યો; (તેથી) દેવની શોભા રૂપી સ્ત્રીના ખળાત્કારે વાળ તણાવાથી અગર ખેંચવાથી અગર નાશથી જેમ ઇંદ્ર ક્રોધે તેમ તે ૨ધુના ઉપર ઘણો ક્રોધ્યો.

તયોરુપાન્તસ્થિતસિદ્ધસૈનિકં, ગરુત્મદાશીવિષમીમદર્શનૈઃ ।
બભૂવ યુદ્ધં તુમુલં જયૈષિણોરઘોમુર્ઝૈર્ઘ્વમુર્ઝૈશ્ચ પત્રિભિઃ ॥૫૭॥

૫૬૨છેઢ:-યસ્ય ઇષિણૌ જયૈષિણૌ-તયોઃ જયૈષિણૌઃ=તે બેઉ (ઇંદ્ર તથા ૨ધુ) જેઓ જયની ઇચ્છા રાખતા હતા તેના. ગરુત્=પાંખ અને ગરુતઃ=પાંખો. ગરુતઃ સન્તિ યેષામ્ इति ગરુત્પન્તઃ પાંખોવાળા. આશિષિ-દંદ્યાયાં (દાઢમાં) વિષં ઇષામ્ તે આશીવિષાઃ=સર્પાઃ-ગરુત્પન્તશ્ચ તે આશીવિષાશ્ચ ગરુત્પદાશીવિષાઃ-ગરુત્પદાશીવિષાઃ ઇવ મીમમ્ દર્શનમ્ ઇષામ્ તે-ગરુત્પદાશીવિષમીમદર્શનાઃ તૈઃ-ગરુત્પદાશીવિષમીમદર્શનૈઃ=પાંખોવાળા સર્પના જેવા ભયંકર દેખાતા (બાણો) થી અધઃ મુઁલં યેષામ્ તે અધોમુઁલાઃ તૈઃ અધોમુઁલૈઃ=નીચે મુખવાળા. ઊર્ઘ્વં મુઁલં યેષામ્ તે ઊર્ઘ્વમુઁલાઃ તૈઃ ઊર્ઘ્વમુઁલૈઃ=ઉંચા મુખવાળા. પત્રિભિઃ=બાણોથી. ઉપાન્તે (પાસે, સમીપમાં) સ્થિતાઃ સિદ્ધાઃ (ઇંદ્રના યોદ્ધાઓ) સૈનિકાઃ (૨ધુના યોદ્ધાઓ) યસ્મિન્ તત્-ઉપાન્તસ્થિતસિદ્ધસૈનિકં-ઉપાન્તસ્થિતસિદ્ધસૈનિકં તુમુલં યુદ્ધં=જેની સમીપમાં ઇંદ્રના તથા ૨ધુના લશ્કરના યોદ્ધાઓ ઉભા હતા એવું ભયંકર યુદ્ધ બમ્બ=થયું.

અર્થ—ઈદ્ર તથા રઘુ જેઓ જયની આશા રાખતા હતા તેઓના વચ્ચે—
ખેડના લશ્કરની સમીપમાં નીચા મુખ વાળા-પાંખો વાળા સર્પના જેવા ભય-
હર દેખાતા બાણોથી મોટું યુદ્ધ થયું.

અતિપ્રબન્ધપ્રહિતાસ્ત્રવૃષ્ટિભિસ્તમાશ્રયં દુષ્પ્રસહસ્ય તેજસઃ ।

શશાક નિર્વાપયિતું ન વાસવઃ, સ્વતઃ્ચયુતં વહ્નિમિવાદ્ગિરમ્બુદઃ

૫૬૨છેદઃ—વાસવઃ=ઈદ્રઃ=ઈદ્ર. અતિપ્રબન્ધેન (સતત) પ્રહિતાશ્રતાઃ

(યોજેલી) અસ્ત્રવૃષ્ટયઃ—અતિપ્રબન્ધપ્રહિતાસ્ત્રવૃષ્ટયઃ તામિઃ—અતિપ્રબન્ધપ્ર-
હિતાસ્ત્રવૃષ્ટિમિઃ=સતત યોજેલી અસ્ત્રની વૃષ્ટિથી. તેજસઃ આશ્રયં
=તેજના તે આશ્રયને, પ્રતાપના આશ્રયને દુઃખેન પ્રસન્નતે इति દુષ્પ્રસહં,
તસ્ય દુષ્પ્રસહસ્ય=દુઃખથી સહન થઈ શકે એવા (તેજના) નિર્વાપયિતુમ્=
શાંત પાડવાને. ન શશાક—સમર્થ થયો નહીં. અમ્બુનિ દદાતિ इति અમ્બુદઃ
=મેઘ. અદ્ગિઃ=પાણીથી. સ્વસ્માત્ इति સ્વતઃચ્યુતઃ=પોતાની મેળે થએલા
(અગ્નિને). વહ્નિમ્=અગ્નિને.

અર્થ સતત ચાલુ રહેલી બાણની વૃષ્ટિથી, દુઃખથી સહન થઈ શકે એવા
પ્રતાપના બળને એટલે રઘુના બળને અટકાવવામાં (કબજે કરવામાં—તોડી
પાડવામાં) ઈદ્ર સમર્થ થયો નહીં. જેવી રીતે પોતાની મેળે પ્રગટ થએલા
અગ્નિને મેઘ પોતાના જળથી વારી શકતો નથી. (૫૮)

તતઃ પ્રકોષ્ઠે હરિચન્દનાઙ્કિતે, પ્રમથ્યમાનાર્ણવધીરનાદિનીમ્ ।

રઘુઃ શશાઙ્કાર્ધમુખેન પત્રિણા, શરાસનજ્યામલ્હનાદિદૌજસઃ ॥

૫૬૨છેદઃ—તતઃ=પછી. હરિચંદનેન (એક જાતના ચંદનથી)

અઙ્કિતઃ—હરિચંદનાઙ્કિતઃ તસ્મિન્ હરિચંદનાઙ્કિતે—હરિચંદનાઙ્કિતે પ્રકોષ્ઠે=હરિ-
ચંદનથી ચીતરાએલા કાંડામાં—એટલેજે કાંડા ઉપર હરીચંદન લગાવ્યું
હતું તે કાંડા ઉપર. પ્રમથ્યમાનાર્ણવસૌ અર્ણવશ્ચ પ્રમથ્યમાનાર્ણવઃ—પ્રમથ્યમાના-
ર્ણવઃ इव ધીરં નદતિ (ગંભીર અવાજ કરતા) इति પ્રમથ્યમાનાર્ણવધીર-
નાદિની—તામ્ પ્રમથ્યમાનાર્ણવધીરનાદિનીમ્=મન્યન થતાં સમુદ્રના જેવી
ગંભીર ગર્જના કરતી (ધનુષ્યની દોરી)ને. શરાસનસ્ય જ્યા—શરાસનજ્યા,
તામ્ શરાસનજ્યામ્=ધનુષ્યની દોરીને. વેવેષ્ટિ (ચ્યાપ્નોતિ) इति વિદ્=જે ફેલાય

અગર ૦ચાપક છે તે. વિદ્ ઓજઃ (બળ અગર પ્રતાપ) યસ્ય સઃ વિદ્ઔજાઃ
તસ્ય વિદ્ઔજસઃ=ઈંદ્રના (ધનુષ્યની દોરી). શશાઙ્કસ્ય (ચંદ્રના) અર્ધ
ઈવ મુલં યસ્ય સઃ શસાઙ્કાર્ધમુલઃ તેન-શશાઙ્કાર્ધમુલેન-શશાઙ્કાર્ધમુલેન
પત્રિણા=અર્ધચંદ્રના જેવા મુખવાળા બાણથી. અલુનાત્=કાપતો હતો
કાપી નાંખી.

અર્થ--જેના કાંડા ઉપર હરીચંદ્રનનો લેપ છે એવા (ઈંદ્રના) કાંડામાં
મથન થતા સમુદ્રની ગર્જના જેવો ગંભીર અવાજ કરતી ઈંદ્રના ધનુષ્યની
દોરીને રધુએ અર્ધચંદ્રના જેવા મુખવાળા બાણથી કાપી નાંખી. (૫૬)

સ ચાપમુત્સૃજ્ય વિવૃદ્ધમત્સરઃ, પ્રણાશનાય પ્રબલસ્ય વિદ્વિષઃ ।
મહીધ્રપક્ષવ્યપરોપણોચિતં, સ્ફુરત્પ્રભામણ્ડલમસ્રમાદદે ॥ ૬૦ ॥

૫૬૨છેદઃ-સઃ=તે ઈંદ્ર. વિવૃદ્ધઃ મત્સરઃ યસ્ય સઃ વિવૃદ્ધમત્સરઃ=
પ્રવૃદ્ધવૈરઃ=જેનું વૈર વધ્યું છે એવો ઈંદ્ર. પ્રબલસ્ય=બળવાન રધુના.
વિશ્લેષેણ દ્વેષ્ટિ ઇતિ વિદ્વિઃ, તસ્ય વિદ્વિષઃ=શત્રોઃ=શત્રુના, પ્રણાશનાય=વધાય=
વધને માટે. ચાપમ્ મુત્સૃજ્ય=ધનુષ્યને ઉડાવીને. મહીમ્ ધારયતિ ઇતિ
મહીધ્રાઃ=પર્વતાઃ=પર્વતો. મહીધ્રાણામ્ પક્ષાઃ મહીધ્રપક્ષાઃ-મહીધ્રપક્ષાણામ્
વ્યપરોપણમ્ (નાશ) મહીધ્રપક્ષવ્યપરોપણમ્ તસ્મિન્ ઓચિતં-મહીધ્રપક્ષવ્યપ-
રોપણોચિતં તત્=પર્વતની પાંખોને નાશ કરવા યોગ્ય. અસ્રઃ=હથિયારને.
સ્ફુરત્પ્રભાયાઃ મંડલમ્ યસ્ય તત્ સ્ફુરત્પ્રભામણ્ડલમ્ તત્=જેના તેજનું મંડળ
ચારે તરફ ફેલાઈ રહ્યું છે તે (અસ્રં). આદદે=ધારણ કરતો હતો.

અર્થ--જેનું વૈર વધી પડ્યું હતું એવા ઈંદ્રે (રધુરૂપી) બળવાન
દુશ્મનના નાશને માટે ધનુષ્ય ઉડાવીને, પર્વતોની પાંખોના નાશ માટે યોગ્ય
તથા જેના તેજનું મંડળ ચારે તરફ ફેલાઈ રહ્યું હતું એવા હથિયારને (વજ્રને)
ધારણ કર્યું એટલે ઉગ્રમ્યું.

રઘુર્મૃશં વક્ષસિ તેન તાહિતઃ, પપાત ભૂમૌ સહ સૈનિકાશ્રુભિઃ ।
નિમેષમાત્રાદવધૂય તદ્યથાં, સહોત્થિતઃ સૈનિકહર્ષનિઃસ્વનૈઃ ॥

૫૬૨છેદઃ-તેન મૃશં તાહિતઃ રઘુઃ=તેનાથી અત્યંત મસાએલો-
ધાયણ કરાએલો રધુ. વક્ષસિ=છાતીમાં. પપાત ભૂમૌ=પૃથિવ ઉપર પડ્યો.

સેનાયામ્ સમવેતાઃ સૈનિકાઃ (સેનામાં એકલા થએલા)-સૈનિકાનામ્
અશ્રુણિ=સૈનિકાશ્રુણિ=તૈઃ સૈનિકાશ્રુભિઃ-સૈનિકાશ્રુભિઃ સહ=સૈનિકોના આં-
સુઓ સહિત. નિમેષમાત્રાત્=ક્ષણવારમાં. તસ્ય-વજ્રસ્ય-વ્યથાં તદ્વ્યથાં=
તે દુઃખને. અવધૂય=તિરસ્કૃત્ય=તુચ્છકારીને, દૂર કરીને. સૈનિકાનામ્
હર્ષઃ સૈનિકહર્ષઃ તેન નિસ્વનાઃ (અવાજ, ધોપ.) સૈનિકહર્ષનિસ્વનાઃ તૈઃ-
સૈનિકહર્ષનિસ્વનૈઃ-સૈનિકહર્ષનિસ્વનૈઃ સહ=યોદ્ધાઓના હર્ષની ગર્જના સ-
હિત. ઉત્થિતઃ=ઉઠ્યો.

અર્થ—તે વજ્રથી છાતીમાં અત્યંત ધાયલ થએલો રધુ, યોદ્ધાઓના
આંસુઓ સાથે પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો. એટલે જ્યારે તે પડ્યો ત્યારે યોદ્ધાઓ
રડવા લાગ્યા. ક્ષણવારમાં તે દુઃખને દૂર કરીને-તુચ્છકારીને, યોદ્ધાઓના
આનંદથી થતી ગર્જનાઓ સહિત તે ઉભો થયો. (૬૧)

તથાપિ શસ્ત્રવ્યવહારનિ રે, વિપક્ષભાવે ચિરમસ્ય તસ્થુષઃ ।

તુતોષ વીર્યાતિશયેન વૃત્રહા, પદં હિ સર્વત્ર ગુણૈર્નિધીયતે ॥

પદ્મ-છેદઃ-તથાપિ=વજ્રપાત થયો તો પણ. શસ્ત્રાણામ્
વ્યવહારઃ શસ્ત્રવ્યવહારઃ, તેન નિષ્ઠુરઃ શસ્ત્રવ્યવહારનિષ્ઠુરઃ તસ્મિન્
શસ્ત્રવ્યવહારનિષ્ઠુરે=હથિઆરના વેપારથી જે દુર બન્યો હતો
તેવામાં. વિપક્ષઃ=શત્રુ. વિપક્ષસ્ય ભાવઃ વિપક્ષભાવઃ-તસ્મિન્-વિપક્ષભાવે=
શત્રુ ધર્મમાં. તસ્થૌ ઇતિ તસ્થિવાન્ તસ્ય તસ્થુષઃ-તસ્જુષઃ ચિરં=લાંબો
કાળ તે ઉભા રહેનાર (રધુ) ના. વીર્યાતિશયેન=ધણા બળથી. (વીર્યસ્ય
અતિશયઃ વીર્યાતિશયઃ તેન વીર્યાતિશયેન). વૃત્રં હતવાન્ ઇતિ વૃત્રહા=ધંદ્ર.
તુતોષિ=પ્રસન્ન થયો. હિ=એટલે જ અગર કારણકે. સર્વત્ર પદં=દરેક ઠેકાણે
યોગ્યતા. ગુણૈઃ=ગુણોએ કરીને. નિધીયતે=મેળવાય છે.

અર્થ—આ પ્રમાણે વજ્રપાત થયો તો પણ શસ્ત્ર વ્યવહાર કાર્યમાં
દુર બનેલા તથા શત્રુ ધર્મમાં લાંબો કાળ સૂધી ઉભા રહેનાર તે રધુના ધણા
બળથી ધંદ્ર પ્રસન્ન થયો. કારણ કે દરેક ઠેકાણે યોગ્યતા તો ગુણોથીજ મેળવાય
છે; એટલે હુશ્મન હતો તો પણ રધુના બળના ગુણથી ધંદ્ર રાજ થયો (૬૨).

અસદ્ગમદ્રિષ્વપિ સારવત્તયા, ન મે ત્વદન્યેન વિસોદમાયુધમ્ ।

અવેહિ માં પ્રીતમૃતે તુરંગમાત્કિમિચ્છસીતિ સ્ફુટમાહ વાસવઃ

પદ્યછેદ:-સાર અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સારવત્, સારવતઃ ભાવ સારવત્તા, તથા સારવત્તયા=બળથી અગર બળે કરીને. અદ્રિષુ-પર્વતો વિષે. અસ-જ્ઞમ્=નહીં અટકાએલું, ભેદીને સોંસરૂ જનારં. મે આયુષમ્=મારું બાણ-મારું વજ. ત્વત્ (તારાથી) અન્યઃ ત્વદન્યઃ, તેન ત્વદન્યેન=તારા સિવાય બીજાથી. ન વિસોદમ્=સહન કર્યું નથી-સહન થયું નથી. અતઃ મામ્ પ્રીતમ્ (સંતુષ્ટમ્) અવેદિ=હવે મને પ્રસન્ન બાણને, -હું તારા ઉપર રાજી છઉં, એવું તું બાણને. તુરંગમાત્ ક્રૂતં-તુરંગં વર્જયિત્વા=ઘોડાને તણને એટલે એક ઘોડા સિવાય. કિમ્ ઇચ્છસિ ઇતિ=તારે શું જોઈએ છે એ પ્રમાણે. સ્ફુટમ્ વાસવઃ આદ્=ખુલ્લેખુલ્લું-કપટરહિત ઇંદ્ર બોલ્યો.

અર્થ—બળ કરીને પર્વતોમાં પણ સોંસરૂ ચાલ્યું બાણ એવું મારું વજ, તારા સિવાય બીજા કોઈએ સહન કર્યું નથી. હવે હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છઉં એમ બાણને; ઘોડા સિવાય તને શું ગમે છે' એવું ચોખ્ખા દિલથી ઇંદ્ર બોલ્યો (પુછયું). (૬૩)

તતો નિષજ્ઞાદસમગ્રમુદ્ધૃતં, સુવર્ણપુણ્ણ્યુતિરજિતાઙ્ગુલિમ્ ।
નરેન્દ્રસૂનુઃ પ્રતિસંહરન્નિષું, પ્રિયંવદઃ પ્રત્યવદત્સુરેશ્વરમ્ ॥ ૬૪ ॥

પદ્યછેદ:-તતઃ પછી. નિષજ્ઞાત્=ભાથામાંથી. અસમગ્રમ્=આખું નહીં પણ અરધું. ઉદ્ધૃતમ્=ખેંચેલું (બાણ). સુવર્ણસ્ય પુણ્ણ્યુતિઃ સુવર્ણપુણ્ણ્યુતિઃ-સુવર્ણપુણ્ણ્યુતિઃ-સુવર્ણપુણ્ણ્યુતિઃ-સુવર્ણપુણ્ણ્યુતિઃ રજિતાઃ અઙ્ગુલયઃ (આંગળીઓ શોભાવી છે) યેન સઃ સુવર્ણપુણ્ણ્યુતિરજિતાઙ્ગુલિઃ તમ્ ઇષું-સુવર્ણપુણ્ણ્યુતિરજિતાઙ્ગુલિમ્ ઇષું (બાણને)=સુવર્ણના ફણાના ચળકાટથી આંગળીઓ શોભી રહી હતી એવા બાણને. પ્રતિસંહરતિ પ્રતિસંહરન્=ભાથામાં પાછું મુકતો એવો. પ્રિયં વદતિ ઇતિ પ્રિયંવદઃ મીઠું બોલનાર (રધુ). નારાણામ્ ઇન્દ્રઃ નરેન્દ્રઃ-નરેન્દ્રસ્ય સૂનુઃ નરેન્દ્રસૂનુઃ=દિલીપનો પુત્ર રધુ. સુરાણામ્ ઈશ્વરઃ સુરેશ્વરઃ તમ્ સુરેશ્વરમ્-સુરેશ્વરમ્ પ્રતિ અવદત્=ઇંદ્ર પ્રત્યે બોલ્યો.

અર્થ—જે બાણના સુવર્ણના ફણાના ચળકાટથી આંગળીઓ શોભી રહી હતી. તે તથા જે બાણને ભાથામાંથી અરધું ખેંચેલું હતું તે બાણને ભાથામાં પાછું મુકતો, દિલીપનો મીઠું બોલનારો પુત્ર ઇંદ્રના પ્રત્યે બોલ્યો કે-

અમોચ્યમશ્વં યદિ મન્યસે પ્રભો, તતઃ સમાપ્તે વિધિર્નૈવ કર્મણિ ।
અજસ્રદીક્ષાપ્રયતઃ સ મદ્ગુરુઃ, કતોરશોષેણ ફલેન યુજ્યતામ્ ॥

૫૬૨છેઠઃ—હે પ્રભો ! =હે ઇંદ્ર ! મોકતુમ્ યોગ્યઃ મોચ્યઃ, ન મોચ્યઃ
અમોચ્યઃ, તમ્ અમોચ્યં=છોડવો ધટતો નથી, છોડવાને લાયક નથી. અશ્વં
યદિ અમોચ્યમ્ મન્યસે=ધોડાને છોડવો એવું આપને યોગ્ય લાગતું હોય
તો. તતઃ=પછી. અજસ્રદીક્ષાયામ્ પ્રયતઃ (પ્રયત્નવાળા અથવા કરતા)
અજસ્રદીક્ષાપ્રયતઃ=નિરંતર અગર સદાની દિક્ષામાં બેઠેલા એવાં. સઃ તે
(મારા પિતા). મમ ગુરુઃ મદ્ગુરુઃ=મારા પિતા. વિધિના એવ કર્મણિ સમાપ્તે=
વિધિયુક્ત કર્મ સમાપ્ત થએ છે તે—એટલે વિધિયુક્ત કર્મ સમાપ્ત
કરીને. કતોઃ (યજ્ઞના) અશોષેણ ફલેન=યજ્ઞના બાકી રહેલા ફળથી.
યુજ્યતામ્=ચોખ્ખો એટલે સોમા યજ્ઞનું ફળ તેમને મળે, એવું કરે.

અર્થ—હે ઇંદ્ર ! ધોડાને પાછો છોડી આપવાનું આપને યોગ્ય ન લાગતું
હોય તો વિધિ પ્રમાણે કાર્ય સમાપ્ત થાય તથા નિરંતર યજ્ઞની દીક્ષા લેઇને
બેઠેલા મારા પિતાને સોમા (૧૦૦ માં) યજ્ઞનું ફળ મળે એવું તમે કરો. (૬૫)

યથા ચ વૃત્તાન્તમિમં સદોગતસિલોચનૈકાંશતયા દુરાસદઃ ।
તવૈવ સંદેશહરાદિશાંપતિઃ, શૃણોતિ લોકેશ તથા વિધીયતામ્ ॥

૫૬૨છેઠઃ—સદમ્=સભા. સદઃ ગતઃ સદાગતઃ=સભામાં ગયેલા.
દુઃસ્ત્રેન આસાદિતુમ્ (પ્રાપ્ત કરવાને) શક્યઃ=દુઃપ્રતી પ્રાપ્ત થાય એવો
એટલે તેની પાસે ન જઈ શકાય તેવો. ત્રીણિ લોચનાનિ યસ્ય સઃ ત્રિલો-
ચનઃ ત્રિલોચનસ્ય એકાંશઃ (એક અંશ) ત્રિલોચનૈકાંશઃ, તસ્ય ભાવઃ ત્રિલો-
ચનૈકાંશતા-તયા-ત્રિલોચનૈકાંશતયા=મારા પિતામાં શિવનો એક અંશ
છે માટે તે અંશને લીધે—ઠોધને લીધે. યથા ચ હમમ્ વૃત્તાન્તમ્=જેવી
રીતે આ વૃત્તાંત. તવ=તારા. સંદેશં હરતિ ઇતિ સંદેશહરઃ તસ્માત્ સંદેશહરાત્
—સંદેશહરાત્ એવ=સંદેશ લઈ જનારનીજ મારફતે. વિશાંપતિઃ=રાજા
દિલીપ. શૃણોતિ=સાંભળે. હે લોકેશ=હે ઇંદ્ર ! તથા વિધીયતામ્=તેમ
કરવું બેઠએ.

અર્થ—મારા પિતામાં શિવનો એક અંશ છે માટે (એટલે ઠોધી છે)
માટે સભામાં ગયેલો માણસ માંડ માંડ તેની પાસે જઈ શકે છે—તાત્પર્ય

મારા અને તારા વચ્ચે થએલી વાત મારાથી ત્યાં જઈને કહી શકાય એવું નથી—માટે આ વૃતાંત તારો પોતાનોજ માણસ ત્યાં જઈને સંજ્ઞાને સંજ્ઞાવે એવી ગોઠવણ કર.

તથેતિ કામં પ્રતિશુશ્રુવાન્ઘોર્યથાગતં માતલિસારથિર્યયૌ ।
નૃપસ્ય નાતિપ્રમનાઃ સદોઘૃહં, સુદક્ષિણાસૂનુરપિ ન્યવર્તત ॥

૫૬૨છેદઃ—રઘોઃ કામં (મનોરથં)=રઘુનો મનોરથ અથવા ઇ-
ચ્છાને. પ્રતિશુશ્રાવ इति પ્રતિશુશ્રુવાન્ (મૂળ ૨૧૦૬ પ્રતિશુશ્રુવસ્)=કબુલ
કરતો એવો. તથા इति=તથાસ્તુ इति=ભલે એમ ત્યારે—એટલે મારા મા-
ણસ સાથે આ સંદેશ દિલીપને મોકલીશ એવી વાતને કબુલ કરતો.
માતલિઃ સારથિઃ यस્ય સઃ માતલિસારથિઃ=ઇંદ્ર. આગતં અનતિક્રમ્ય વર્તતે
इति યથાગતં=જ્યાંથી આંચો હતો ત્યાં. ર્યયૌ=ગયો. સુદક્ષિણાસૂનુઃ રઘુઃ
અપિ=સુદક્ષિણાનો પુત્ર રઘુ પણ. પ્રમનસ્=ખુશ મીઝજવાળો. અત્યંતં
પ્રકૃષ્ટં (આનંદમાં, ઉન્નત) મનઃ यस્ય સઃ અતિપ્રમનાઃ, ન અતિપ્રમનાઃ
નતિપ્રમનાઃ=ખરાખરા ખુશ મીઝજમાં નહીં એવો—ઘોડો પાછો નહીં
મળવાથી જરા ખીન્ન થએલો (રઘુ). નૃપસ્ય સદોઘૃહં=રાજના સભા-
મંડપમાં. ન્યવર્તત=પાછો ફર્યો, આંચો.

અર્થ—રઘુની ઇચ્છાને કબુલ રાખતો એવો ઇંદ્ર એટલે ભલે મારા
માણસ સાથે આ સંદેશો દિલીપને મોકલી આપીશ’ એમ કબુલ કરતો ઇંદ્ર
જ્યાંથી આંચો હતો ત્યાં ગયો. સુદક્ષિણાનો પુત્ર રઘુ પણ—ઘોડો પાછો નથી
મળ્યો માટે જરા ખીન્ન ચહેરે, દિલીપના સભા મંડપમાં આંચો. (૬૭)

તમમ્યનન્દત્પ્રથમં પ્રબોધિતઃ, પ્રજેશ્વરઃ શાસનહારિણા હરેઃ ।
પરામૃશન્હર્ષજઢેન પાણિના, તદીયજ્ઞં કુલિશવ્રણાઙ્કિતમ્ ॥૬૮॥

૫૬૨છેદઃ—હરેઃ=ઇંદ્રના. શાસનં હરતિ इति શાસનહારી તેન શાસન-
હારિણા=સંદેશો લાવનારથી. પ્રથમં પ્રબોધિતઃ=જેને પહેલા સૂચના અગર
ખબર મળી ચૂક્યા છે એવા. પ્રજાનામ્ હર્ષરઃ પ્રજેશ્વરઃ=દિલીપે. હર્ષેણ
જઢઃ હર્ષજઢઃ, તેન હર્ષજઢેન—હર્ષજઢેન પાણિના=હર્ષથી જડ બની ગએલા
હાથથી. કુલિશવ્રણૈઃ અઙ્કિતમ્—કુલિશવ્રણાઙ્કિતં=વજ્રથી થએલા જખમની

નિશાનીવાળું. તસ્ય इदम् तदीयम्-તદીયમ્ અક્ષમ્=તેના એટલે રધુના શરીરને. પરામૃશ્તિ ઇતિ પરામૃશ્તન્=થાખડતો, સાખાશી આપતો. તમ્ અમ્યનન્દત્=તે કુમારને (રધુને) વખાણતો હતો.

અર્થ--ઇંદ્રનો સંદેશો લાવનાર માણસથી જેને પ્રથમ ખબર મળી ચૂક્યા હતા એવા દિલીપે, હર્ષથી જડ બનેલા હાથવતે વજ્રથી થએલા જખમની નિશાની વાળા તે રધુના અંગને થાખડીને તેના વખાણ કર્યા.

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां, महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये, ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

પદ્મ-છેદઃ--મહનીયમ્ શાસનં यस्य सः महनीयशासनः=જેની મોટી આજ્ઞા છે એવો દિલીપ. ક્ષિતીશઃ=દિલીપ. ઇતિ=આ પ્રમાણે. મહાન્તશ્ચતે ક્રતવશ્ચ મહાક્રતવઃ તેષામ્ મહાક્રતૂનામ્=મોટા યજ્ઞોના. નવતિં=નેવું, ૯૦. નવતિઃ અધિકા-નવાધિકા-તામ્-નવાધિકામ્=નવ વધારે જેમાં છે એવા (૯૦) એટલે કુલ (૯૯). આયુષઃ ક્ષયે=આયુષ્યનો ક્ષય થતાં એટલે મરતી વખતે. દિવં=સ્વર્ગને. સમારોહુમ્ ઇચ્છુઃ સમારુક્ષુઃ=ચડવાને ઇચ્છતો. સોપાનાનામ્ (પગથીઆની) પરંપરા (હાર, પંકિત) સોપાનપરંપરા-તામ્ સોપાનપરંપરામ્=પગથીઓની હારને તતાન=પાથરતો અગર વિસ્તારતો હતો. ઇવ=અણે, જેમ.

અર્થ--મહાન આજ્ઞા વાળો એટલે જેની આજ્ઞા કોઈથી તોડી શકાય નહીં એવો, તથા અંતકાળ વખતે સ્વર્ગમાં ચડવાની ઇચ્છા રાખતો એવો દિલીપ રાજા, પગથીઆની પંકિત જેવા આ પ્રમાણે (કરેલા) નવાણું મોટા યજ્ઞોને વિસ્તારતો હતો. તાત્પર્ય--તેનું અવલંબન રાખતો હતો.

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनुवे,

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये,

गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

પદ્મ-છેદઃ--વિષયેભ્યઃ વ્યાવૃતઃ (નિવૃત્તિ પામ્યો છે) આત્મા यस્ય

સઃ વિષયવ્યાવૃત્તાત્મા=જેનો આત્મા વિષયમાંથી નિવૃત્તિ પામ્યો છે તે દિલીપ. સઃ= તે દિલીપ. અથ=પછી. વિધિમ્ અનતિક્રમ્ય યથાવિધિ=વિધિ પ્રમાણે, શાસ્ત્ર પ્રમાણે. યુને સૂનવે=જીવાન પુત્રને. નૃપતેઃ કકુદં-નૃપતિકકુદં રાજ્ય ચિન્હ-રાજ્ય છત્ર. આતપસ્ય વારણં આતપવારણં (છત્ર) -સિતજ્ઞ તત્ આતપવારણજ્ઞ સિતાતપવારણમ્=સફેદ છત્ર. દત્વા=આપીને. મુનીનામ્ વનં-મુનિવનં-મુનિવનસ્ય તરવઃ મુનિવનતરવઃ, તેષામ્ રુઢાયા-મુનીવનતરુરુઢાયા તામ્ મુનિવનતરુરુઢાયામ્=મુનીઓના વનના વૃક્ષની છાયાને. શિશ્રિયે=શેવતો હતો. તયા દેવ્યા સદ્=તે રાણી સહિત. દિ=કારણકે અગર ઘટે છે કે. ગલિતં વયઃ યેષામ્ તે ગલિતવયસઃ તેષામ્ ગલિતવયસામ્=વૃદ્ધાનામ્=વૃદ્ધાનું. રક્ષાકોઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ રક્ષાકવઃ, તેષામ્ રક્ષાકૂળામ્=રક્ષાકુલ વંશના રાજાઓનું રક્ષાકૂળવંશનું=વનગમનં=વનમાં જવું તે. કુલસ્ય વ્રતમ્ કુલવ્રતમ્ કુળનું વ્રત છે.

અર્થ--પછી વિષયમાંથી નિવૃત્તિ પામેલો તે દિલીપ રાજા, જીવાન રથપુત્રને સફેદ છત્ર રૂપી રાજ્ય ચિન્હ આપીને, રાણી સુદક્ષિણા સહિત મુનિઓના વનના વૃક્ષોની છાયાને શેવવા લાગ્યો. કારણ કે આ પ્રમાણે વનમાં જવું તે રક્ષાકુલવંશના વૃદ્ધ પુરુષોનું કુળવ્રત હતું--એ પ્રમાણે સૌ કરતા હતા.

સમાપ્ત.

શુદ્ધિ પત્રક.

પાનું.	શ્લોક.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૧	૮	ચાંદનીના	ચાંદનીના
૧	૧	૧૨	દોહલલક્ષણ	દ્રોણલલક્ષણ
૧	૨	૪	પરિચીત	પરિચીત
૨	૨	૩	લોધના	લોધના
૨	૩	૩	શ્રિતીશ્વર	શ્રિતીશ્વર:
૩	૩	૧	તત્તિ	તૃપ્તિ
૩	૫	૧	માગધિ	માગધી
૪	૬	૧	ક્રમેળ	ક્રમેળ
૫	૭	૭	સંનદ્ધમનોહ	સંનદ્ધમનોહપલ્લવા
૭	૧૧	૫	દિક્પાલો	દિક્પાલો
૮	૧૨	૪	કુશાલા:	કુશાલા:
૮	૧૨	૭	અનુષ્ટિત	અનુષ્ટિતે
૧૦	૧૫	૩	સત્તિકાગ્રહમ્	સૂતિકાગ્રહમ્
૧૦	૧૬	૩	વસ્ય	વસ્ય

पाठः	श्लोकः	लीटी	अध्यायः	शुद्धः
१०	१६	८	आसित्	आसीत्
१२	१८	५	मङ्गल	मङ्गल
१२	१८	८	प्रमोदनत्यैः	प्रमोदनृत्यैः
१३	२१	७	आत्मसंभवः	आत्मसंभवः
१३	२२	१	{ समग्रसंपदः	समग्रसंपदः
		२	{ बालचंद्रमा	बालचंद्रमाः
१४	२२	५	बालछद्रमाः	बालचंद्रमाः
१७ }	२७	१	इव	इव
	२८	११	नदीमुखे न	नदीमुखेन
१८	३१	{ १	भंजवत्	भंजवत्
		३	इय	इयं
१८	३२	५	वत्सतर	वत्सतरः
३०	३३	२	णबाप्य	मबाप्य
२०	३३	२	खण्डयन्ते	खण्डयन्ते
२१ }	३५	४	नितान्त	नितान्तं
		५	मितान्तगुर्वी	नितान्तगुर्वी
		६	नितान्तगुर्वी	नितान्तगुर्वी
२२	३७	४	व्यपायः	व्यपायः
		५	धनव्यपायः	धनव्यपायः
		७	गमस्तिमान्	गमस्तिमान्
२५	४२	५	पर्वतपश्चाणाम्	पर्वतपश्चाणाम्
२६	४४	८	विधातः	विधातः
		१० }	क्रियाविधातः	क्रियाविधातः
			क्रियाविधाताश्च	क्रियाविधाताय
२७	४५	३	विधिः	विधिः
३०	५२	१२	विडिम्बितः	विडिम्बितः
३१	५३	१३	लक्ष्यभां	लक्ष्यभां
३३	५७	३	जयस्य	जयस्य
		३	जयैषिणोः	जयैषिणोः
३४	५८	८	लम्बूदः	लम्बूदः
३६	६१	४	तिरस्कृत्य	तिरस्कृत्य
	६२	१	शस्त्रव्यवहारनिरे	शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
		७	तस्त्रुषः	तस्थुषः
		१०	तुताषि	तुतोष
३७	६४	१०	नाराणाम्	नाराणाम्
३८	६५	४	अमोक्ष्यः	अमोक्ष्यः
	६६	११	भृणोति	भृणोति
३८	६७	११	नतिप्रमनाः	नतिप्रमनाः

સ સ્કૃત છતાં પદ્મચંદ્ર વિજેરે સરલતાને લીધે સહેલા-
ઈથી બણી શકાય તેવાં નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો
મોક્ષમંદિરમાંથી પ્રગટ થયાં છે.

શ્રી શંકરનો આત્મબોધ. ૦-૩-૭

શ્રી વેદાંત વિચાર, શ્રી શંકર તથા મંડન પંડિતનો સંવાદ. ૦-૧-૦

મણીરત્નમાળા મહાત્મા તુલસીદાસજીકૃત (પોસ્ટેજ સાથે) ૦-૨-૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા પ્રથમ અધ્યાય બીજી આવૃત્તિ. ૦-૩-૦

„ બીજો અધ્યાય (તૈયાર થાય છે.)

શ્રીખનારને આવી સરલતા ભાગ્યેજ મળશે.

સમાસચક્ર—અસલ સંસ્કૃત પુસ્તક તથા માર્ગોપ. બીજા પુસ્તકના
(૧૯-૨૦) પાઠો પ્રમાણે ધણેજ સરલ ગ્રન્થ. } ૦-૧-૦

શ્રી ચાર્ટપંજરિકા કીમત ૦-૧-૦ શ્રી મોહમુદ્દર કીમત ૦-૧-૦ } બીજી આવૃત્તિ
શ્રી ગર્ભોપનિષદ્ કીમત ૦-૨-૦ શ્રી તત્ત્વબોધ કીમત ૦-૩-૦ } છપાય છે.

મોક્ષવાણી—તુલસીકૃત રામાયણમાંથી ચુંટી કાઢેલા સારા સારા પ્રસ-
ંગોમાંથી (૨૩) ફરમાનું પુસ્તક. ૦-૮-૦

રઘુવંશના પ્રથમ તથા દ્વિતીય બે સર્ગો—પદ્મચંદ્ર તથા યુજરાતી અને
અંગ્રેજી ભાષાંતર સહિત. } ૦-૧૨-૦

તે ઉપરાંત મોક્ષપત્રિકા નામનું માસીક પ્રગટ થાય છે. લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦

